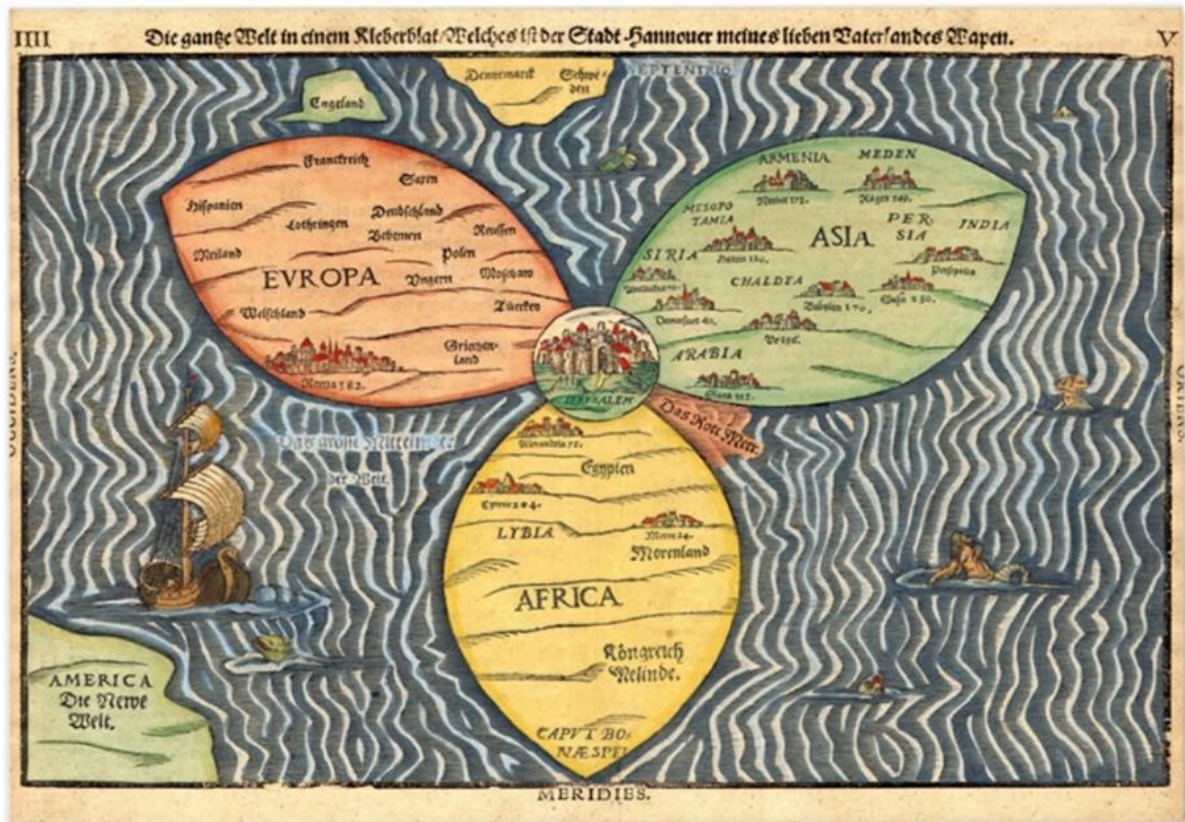

Paulus en het beloofde land

*Een exegetisch onderzoek naar de landbelofte aan Israël
in Paulus' brief aan de Romeinen*

H. Bünting, kaart van Jeruzalem als navel van de wereld (Itinerarium Sacrae Scripturae, 1581)

P.J.Th. Rotteveel
18061

Juli 2023, aangeboden aan:

Dr. M.G.P. Klinker – De Klerck & Dr. M.C. Mulder

Theologische Universiteit Kampen | Utrecht

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	ii
Afkortingen	iv
H1. Inleiding.....	1
1.1 Aanleiding	1
1.2 Stand van onderzoek	2
1.3 Probleemstelling.....	3
1.4 Doelstelling	3
1.5 Methode.....	4
1.6 Onderzoeksvragen.....	4
1.7 Relevantie.....	5
1.8 Begripsafbakening.....	6
1.8.1 Landbelofte.....	6
1.8.2 Land.....	7
1.8.3 Israël	7
H2. Inleidingskwesties	8
2.1 Literaire context	8
2.1.1 Integriteit	8
2.1.2 Structuur	9
2.1.3 Thema.....	9
2.1.4 Inhoud.....	10
2.2 Historische context	11
2.2.1 Auteurschap.....	11
2.2.2 Datering	11
2.2.3 De kerkelijke context	12
2.2.4 Geadresseerden.....	13
2.2.5 Doel	15
2.3 Conclusies inleidingskwesties	16
H3. Theologische denkkaders	17
3.1 Paradigma's.....	17
3.1.1 Supersessionisme	17
3.1.2 Anti-supersessionisme.....	19
3.2 Theologieën van het Beloofde land.....	20

3.2.1 Hard supersessionistische landtheologie	21
3.2.2 Zacht supersessionistische landtheologie	23
3.2.3 Non-supersessionistische landtheologie	25
3.2.4 Post-supersessionistische landtheologie	27
3.3 Conclusies theologische denkkaders	30
H4. Exegetische analyses	31
4.1 Romeinen 4:13a	31
4.1.1. Interpretaties	31
4.1.2. Literaire analyse	33
4.1.3. Taalkundige analyse	34
4.1.4. Conclusie	39
4.2 Romeinen 9:3b-5a	39
4.2.1. Interpretaties	39
4.2.2 Literaire analyse	41
4.2.3 Taalkundige analyse	42
4.2.4. Conclusie	50
4.3 Romeinen 11:25-27	51
4.3.1. Interpretaties	51
4.3.2. Literaire analyse	52
4.3.3. Taalkundige analyse	54
4.3.4 Conclusies	68
4.4 Conclusies exegetische analyses	68
H5. Eindconclusie	70
H6. Bibliografie	72

Afkortingen

ABC	Ariel's Bible Commentary	NICOT	New International Commentary on the Old Testament
ANTC	Abingdon New Testament Commentaries	NICNT	New International Commentary on the New Testament
AYB	Anchor Yale Bible Series	NIGTC	New International Greek Commentary
BECNT	Baker Exegetical Commentary on the New Testament	NIVAC	New International Version Application Commentary
BSac	Bibliotheca Sacra	NSBT	New Studies in Biblical Theology
CBQ	The Catholic Biblical Quarterly	NT	Nieuwe Testament
CC	Concordia Commentary: A Theological Exposition of Sacred Scripture	NTAS	New Testament After Supersessionism
CCSC	Catholic Commentary on Sacred Scripture	OT	Oude Testament
CGK	Christelijk Gereformeerde Kerk	PKN	Protestantse Kerk in Nederland
CJAS	Christianity and Judaism in Antiquity Series	PL	Patrologia Latina
CNT2	Commentaar op het Nieuwe Testament Serie 2	PNTC	Pillar New Testament Commentary
CNT3	Commentaar op het Nieuwe Testament Serie 3	PSB-SI	Princeton Seminary Bulletin Supplementary Issue
CSC	Christian Standard Commentary	SBL	Studies in Biblical Literature
EDIS	Edition Israel	SBT	Studies in Biblical Theology
EDR	Evangelische Dogmatische Reeks	SICNT	Social Identity Commentaries of the New Testament
EGGNT	Exegetical Guide to the Greek New Testament	SNT	Supplements to Novum Testamentum
GKv	Gereformeerde Kerk vrijgemaakt	SNTS	Society for New Testament Studies
GTJ	Grace Theological Journal	SPS	Sacra Pagina Series
HERM	Hermeneia: A Critical and Historical Commentary on the Bible	SRT	Studies in Reformed Theology
ICC	International Critical Commentary	THV	Telos Herziene Voorhoeve NT
JBL	Journal of Biblical Literature	TTT	Teach The Text Commentary Series
JPSTC	Jewish Publishers Society Torah Commentary	TynBul	Tyndale House Cambridge Bulletin
JSNT	Journal for the Study of the New Testament	WBC	Word Biblical Commentary
JSNTSS	Journal for the Study of the New Testament Supplement Series	WUNT	Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament
JSPL	Journal for the Study of Paul and His Letters	WV	Wilibrord Vertaling
JPSTC	Jewish Publishers Society Torah Commentary	ZECNT	Zondervan Exegetical Commentary on the New Testament
KEL	Kregel Exegetical Library		
LNTS	Library of New Testament Studies		
LXX	Septuagint		
MGC	Moody Gospel Commentary		
NA28	Nestle-Aland Novum Testamentum, 28 ^e editie		
NAC	New American Commentary		
NACBST	New American Commentary Studies in Bible & Theology		
NASBRE	New American Standard Version Revised Edition		
NBV	Nederlandse Bijbelvertaling (2004)		
NET	New English Translation		
NGK	Nederlands Gereformeerde Kerk		
NIB	New Interpreters Bible Commentary		
NIBC	New International Bible Commentary		

H1. Inleiding

De aandacht die uitgaat naar het 75 jarige bestaan van de staat Israël, heeft ertoe geleid dat het debat over de landbelofte weer is opgelaaid. De continuering van de landbelofte aan Israël is een kwestie die overigens - met name de gereformeerde kerken in Nederland – gedurende de afgelopen decennia al niet onberoerd heeft gelaten¹. Binnen deze kerkgenootschappen is er sprake van een uiterst gemêleerd spectrum aan opvattingen met betrekking tot de thematiek.

Karl Barth liet eens over het verband tussen geopolitieke ontwikkelingen en theologie optekenen “nu kunnen wij het in de krant lezen: God houdt zijn beloften”². Dit onderzoek spitst zich – vanuit de Nieuwtestamentische Bijbelwetenschap - toe op deze Bijbelse beloften. In dit inleidende hoofdstuk wordt daarbij allereerst een grondlijn geschetst voor dit exegetische onderzoek naar de landbelofte aan Israël in Paulus’ brief aan de Romeinen.

1.1 Aanleiding

Aanleiding voor dit onderzoek naar de continuering van de landbelofte aan Israël in Paulus’ brief aan de Romeinen, is terug te voeren op een discrepantie in de communis opinio over de attestatie van de landbelofte aan Israël in het NT.

Boris Paschke verwoordt het gangbare standpunt in zijn essay *The Land in the New Testament*³. Paschke stelt vast dat er sprake is van een “silence of the New Testament on the land promise in terms of the continuous validity of this promise”. Tegelijkertijd onderscheidt Paschke echter ook “New Testament texts that (implicitly) refer to the land” en meer bepaald naar de continuering van de landbelofte⁴. Ook Nieuwtestamentici die niet argumenteren voor

¹ Noemenswaardig zijn in dit kader de publicaties van de PKN en CGK waarin een continuatie van de landbelofte voorzichtig wordt onderstreept. Het perspectief van de PKN is expliciet verwoord in G.H. Abma et al., *Onopgeefbaar Verbonden* (Terschuur: Protestantse Kerk Nederland, 2011). De opvattingen van de CGK zijn weergegeven in Deputaten Kerk en Israël, “Voorgoed Verbonden,” *Christelijk Gereformeerde Kerken Nederland*, 2012, www.kerkenisrael.nl/pdf/VoorgoedVerbonden.pdf. Daarentegen onderschrijven de NGK en de GKV deze continuering van de landbelofte niet. Zie hierover bijvoorbeeld de bespiegeling van H. de Jong, “Israël: laten NGK en GKV hun opvatting koesteren,” 14 februari 2015, <https://www.onderwegonline.nl/3043-israel>.

² Redactie In de Weegschaal, “Barth over de staat Israël,” *In de Weegschaal* 23/16 (1968).

³ Boris Paschke, “The Land in the New Testament,” in *The Earth and the Land: Studies about the Value of the Land of Israel in the Old Testament and Afterwards*. EDIS, red. Hendrik J. Koorevaar en Mart-Jan Paul (Berlijn: Peter Lang, 2018), 290-291. Vgl. Oren Martin, *Bound for the Promised Land: The Land Promise in God’s Redemptive Plan*, NSBT (Downers Grove: Intervarsity, 2015), 117 “It appears, then, that the New Testament is silent when it comes to the Promised Land”. Cursivering is toegevoegd.

⁴ Zie ook Gerard H. Cohen Stuart, *Land inzicht: inzichten in het theologisch denken over het land en de staat Israël* (Kampen: Kok, 1989), 107 “Uit het feit dat in geen van de overgeleverde brieven...de landsbelofte aan de

een continuering van de landbelofte komen overigens tot deze conclusie. Zo schrijft Gary Burge over Paulus' brief aan de Romeinen dat "the land may be implied in his reference to these "promises" but this is not explicit"⁵. De discrepantie bestaat eruit dat er geen sprake van een stilte kan zijn, wanneer wordt erkend dat er een geluid klinkt in de vorm van impliciete verwijzingen. Sam Janse vervat deze ambiguïteit in de vraag of "wanneer we deze [land]belofte niet expliciet horen, of we dan toch niet mogen aannemen dat ze *meeklinkt*"⁶.

Kortom, de aanleiding voor dit onderzoek is dat het gegeven dat Paulus de landbelofte niet expliciet heeft benoemd in zijn brief aan de Romeinen gewoonlijk wordt geïnterpreteerd als zwijgen over het thema. Daarmee wordt voorbijgegaan aan het vraagstuk of het waarschijnlijk is dat een continuering van de landbelofte heeft meegeklonken in Paulus' woorden.

1.2 Stand van onderzoek

Om nader inzicht te krijgen in het probleem dat in dit onderzoek centraal staat, is het helpend om een aantal globale lijnen te schetsen, waarlangs het onderzoek naar de landbelofte in het NT zich heeft ontwikkeld.

Ten eerste heeft de vooronderstelling dat de landbelofte in het NT niet aan de orde wordt gesteld tot beperkte wetenschappelijke interesse in de thematiek geleid. Oren Martin schrijft: "*because many argue that the New Testament does not advance the promise of land, New Testament theology has not, by and large, examined how the theme of land arises*"⁷. Ten tweede, het pleiten op grond van een argumentum ex silentio - i.e. een verklaring vanuit het ontbreken van gegevens - heeft ertoe geleid dat bijbels-theologische paradigma's doorslaggevend zijn geworden in het debat⁸. Paschke schrijft: "The relevance of this silence *depends* on the view on the relation between the Old and the New Testament". Ten derde, deze bijbels-theologische paradigma's blijken nogal eens ingegeven door systematisch-theologische of praktisch-theologische overtuigingen over het land. Martin schrijft: "though a

orde wordt gesteld, moet worden opgemerkt dat dat in de eerste gemeente geen punt van discussie was. Die zwijgzaamheid is sprekender dan het op het eerste gezicht lijkt".

⁵ Vgl. Gary M. Burge, *Jesus and the Land: The New Testament Challenge to 'Holy Land' Theology* (Grand Rapids: Baker, 2010), 14 die dit opmerkt vanuit de vooronderstelling dat er sprake is van een "apparently muted interest in the land" in het NT. Vgl. William D. Davies, *The Gospel and the Land: Early Christianity and Jewish Territorial Doctrine* (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1994), 179 "All this is not made explicit, because Paul did not directly apply himself to the question of the land, but it is implied."

⁶ Samuel Janse, *Paulus en Jeruzalem: Een onderzoek naar de heilshistorische betekenis van Jeruzalem in de brieven van Paulus met bijzondere aandacht voor de achterliggende tradities en de hermeneutische implicaties* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2000), 407. De cursivering is toegevoegd en de tekst binnen de teksthaken is ingevoegd.

⁷ Martin, *Bound*, 22. Cursivering is toegevoegd. Vgl. Burge, *Land*, 125 die "limited scholarly attention" ziet.

⁸ Paschke, "Land," 291.

variety of books and articles deal with the topic of land, at many points their theological focus is intertwined with *ethics and/or the sociopolitical Israel-Palestine conflict*⁹.

Er is kortom weinig aandacht geweest voor de landbelofte in de Nieuwtestamentische Bijbelwetenschap, omdat er veelal werd gewerkt met de presuppositie dat het NT zwijgt over dit thema. Dat heeft ertoe geleid dat Bijbelse theologieën beslissend zijn geworden. En deze blijken vaak beïnvloed te zijn door systematisch- of praktisch-theologische overtuigingen.

1.3 Probleemstelling

De meerderheid van de Bijbelwetenschappers is van mening “that the New Testament... abstains from attributing value to the promised land *as land*”¹⁰. Echter, er valt wel iets af te dingen op deze ingezette richting van onderzoek, met name vanwege de eenzijdige aandacht voor de expliciete stilte van Paulus over het land. Ten eerste wijst Janse erop dat “we de vraag naar Paulus’ impliciete spreken over het land serieuzer moeten nemen”¹¹. Hij pleit specifiek voor exegetisch onderzoek naar de “lexical grounds”. Ten tweede moet verdisconteerd worden met Steven James dat “scholarly interest in the land theme in Scripture is a recent phenomenon”¹². Tegenwoordig is er veel aandacht voor de *realia* van het Jodendom in het vroege christendom, wat tot gevolg heeft dat nieuwe impliciete verwijzingen naar de landbelofte te berde worden gebracht¹³. Ten derde concludeerde Martin, ook een pleitbezorger van de exegetische benadering, dat “*exegetically driven, biblically robust and systematically sensitive theologies of land are relatively few*”¹⁴.

Het probleem dat in dit onderzoek centraal staat, is het gebrek aan exegetische evaluaties van Schriftplaatsen die worden bestempeld als impliciete verwijzingen naar de landbelofte.

1.4 Doelstelling

Dit onderzoek is erop gericht om eventuele impliciete verwijzingen naar de landbelofte in kaart te brengen en te analyseren, ten einde te indiceren in welke mate zij getuigen van een continuïteit van deze landbelofte. Het onderzoek wordt daarbij beperkt tot de Romeinenbrief. Deze brief is bij uitstek geschikt voor onderzoek aangezien de *locus classicus* met betrekking

⁹ Martin, *Bound*, 22. Cursivering is toegevoegd.

¹⁰ Paschke, “*Land*,” 282 doelt hiermee op het land in geografische zin.

¹¹ Janse, *Jeruzalem*, 406-408.

¹² Steven L. James, *New Creation Eschatology and the Land: A Survey of Contemporary Perspectives* (Eugene: Wipf & Stock, 2017), 52.

¹³ Davies, *Land*, 4 “Jewish faith... came to be examined in terms of Christian categories but seldom in terms native, or peculiar, to itself”. Hij wijt dit aan de focus van christenen op dogmatisme.

¹⁴ Martin, *Bound*, 18. Cursivering is toegevoegd. Vgl. Burge, *Land*, 125.

tot Gods beloften aan Israël erin te vinden is. Michael Mulder schrijft over deze sectie “In Romeinen 9-11 gaat het om de trouw van God aan zijn beloften”¹⁵. Janse wil honoreren dat “in Romeinen dit theologisch gezichtspunt niet tot hst.9-11 beperkt blijkt” waarbij hij ervoor pleit om de gehele brief als theologisch kader in ogenschouw te nemen¹⁶. Deze observaties zullen in dit onderzoek in acht genomen worden.

1.5 Methode

Dit onderzoek behelst naast een literatuurstudie een exegetische evaluatie van teksten uit de Romeinenbrief, die in het debat over de continuering van de landbelofte aangemerkt worden als impliciete verwijzingen naar de landbelofte. Daarbij wordt gewerkt met de vooronderstellingen dat via de tekstkritische methode van *reasoned eclecticism* de authentieke tekst kan worden herkend in gepreserveerde manuscripten. Verder wordt verondersteld dat via de historisch-grammaticale methode uit de tekst zowel *meaning* als *significance* kan worden opgemaakt¹⁷.

Om te beginnen moet in dit onderzoek de aard en omvang van de Romeinenbrief nauwkeurig in beeld gebracht worden (via een *historische en literaire analyse*). Vervolgens is het van belang om te schetsen door de lens van welke meta-narratieven over de landbelofte de brief tegenwoordig gelezen wordt (via een *theologische analyse*). In deze fase wordt vastgesteld op basis van welke verwijsteksten wordt geargumenteed in het debat. Dat maakt het mogelijk om over te gaan tot een eigen analyse van deze eventuele verwijsteksten (via een *taalkundige analyse*)¹⁸. Vervolgens wordt onderzocht hoe conclusies van deze eigen analyse op hun beurt weer implicaties kunnen hebben voor de uiteenlopende denkkaders, met betrekking tot de continuïteit van de landbelofte¹⁹.

1.6 Onderzoeksvragen

De hoofdvraag die in dit onderzoek zal worden beantwoord is als volgt geformuleerd: *is het aannemelijk om op grond van Paulus' brief aan de Romeinen een continuering van de*

¹⁵ Michael Mulder, *Israël in Romeinen 10. Intertextuele en theologische analyse van de oudtestamentische citaten in Romeinen 9:30-10:21* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2011), 11.

¹⁶ Janse, *Jeruzalem*, 406.

¹⁷ Hierbij worden de grondbeginselen gevolgd die zijn verwoord in Darrell L. Bock en Buist M. Fanning, red., *Interpreting the New Testament Text: Introduction to the Art and Science of Exegesis* (Wheaton: Crossway, 2006).

¹⁸ Hierbij wordt gewerkt met de Griekse tekst van NA28. Verder worden de HSV en HV als Nederlandse vertalingen gebruikt van respectievelijk het OT en NT.

¹⁹ Voor deze dialectische benadering, zie Buist M. Fanning, “Theological Analysis: Building Biblical Theology,” in *Interpreting the New Testament Text. Introduction to the Art and Science of Exegesis*, red. Darrell L. Bock en Buist M. Fanning, (Wheaton: Crossway, 2006), 277-291.

landbelofte aan Israël te veronderstellen? Voor een adequate beantwoording van deze hoofdvraag, zijn de volgende deelvragen van belang:

Deelvraag 1: welke inleidende kwesties moeten in acht genomen worden bij de bestudering van de Romeinenbrief?

Deelvraag 2: op welke wijze worden theologische denkkaders gehanteerd bij het beschrijven van Paulus' omgang met de landbelofte aan Israël in de Romeinenbrief?

Deelvraag 3: in hoeverre geven eventuele verwijsteksten naar de landbelofte in de Romeinenbrief er blijk van dat Paulus een continuering van deze landbelofte veronderstelde?

1.7 Relevantie

Dit onderzoek is voor verschillende terreinen van wetenschap, kerk en samenleving van belang. Walter Brueggemann heeft de relevantie van de thematiek zelfs als volgt uitgedrukt "Land is a central, if not *the central, theme of biblical faith*"²⁰.

Ten eerste draagt de kwestie op hermeneutisch niveau bij aan het begrip van Paulus' omgang met teksten uit het Oude Testament²¹. Ten tweede is de bestudering van eventuele verwijsteksten van belang in het debat over de continuering van de landbelofte, aangezien een argument van stilte weinig zeggingskracht heeft²². Ten derde kunnen inductieve exegetische verworvenheden teruggevoerd worden op Bijbels theologische systemen - zoals met name foederalisme en dispensationalisme²³ - ten einde deze te scherpen²⁴. Ten vierde kunnen onderzoeksresultaten bijdragen aan de ontwikkeling van een dogmatische Israëlogie²⁵. Ten vijfde kunnen uit een bespreking van de landthematiek ook ethische conclusies getrokken

²⁰ Walter Brueggemann, *The Land: Place as Gift, Promise, and Challenge in Biblical Faith, Second Edition* (Minneapolis: Fortress, 2002), 3.

²¹ Voor een overzicht van elementen die hierbij in beeld komen, zie bijv. Jonathan Lunde, "An Introduction to Central Questions in the New Testament Use of the Old Testament," in *Three Views on the New Testament Use of the Old Testament*, red. Kenneth Berding en Jonathan Lunde, (Grand Rapids: Zondervan, 2007), 10-35.

²² Donald A. Carson, *Exegetical Fallacies. Second Edition* (Grand Rapids: Baker, 1996), 138-139 "Scholars usually recognize that arguments from silence are weak".

²³ Voor de verbinding van de twee theologische paradigma's - in klassieke en progressieve vormen - met de thematiek van Israël, zie bijv. Chad O. Brand, red., *Perspectives on Israel and the Church: 4 Views*, (Nashville: B&H, 2015).

²⁴ Grant R. Osborne, *The Hermeneutical Spiral: A Comprehensive Introduction to Biblical Interpretation*, (Downers Grove, Intervarsity, 1991), 304 "The basic problem of theological models is the tendency...of all traditions to interpret Scripture on the basis of their beliefs rather than to examine their systems and alter them as needed on the basis of the scriptural evidence".

²⁵ Berthold Schwarz en Helge Stadelmann omschrijven dit in het voorwoord van de EDIS serie als "a consistent Christian dogmatic theology that in terms of the classic *loci theologici* articulates a relevant theology of Israel apart from Ecclesiology" (zie bijv. Koorevaar en Paul, *Earth*, 7).

worden over thema's als bezit en milieu²⁶. En ten zesde kunnen deze inzichten vertolkt worden in een praktische theologie, waarbij te denken valt aan de politieke houding jegens de staat Israël of de Zionistische bewegingen²⁷.

1.8 Begripsafbakening

In deze inleiding worden een aantal begrippen gebruikt, die op dit moment al vragen om een preciezer duiding.

1.8.1 Landbelofte

Richard Averbeck stelt vast dat God de landbelofte initieel formaliseerde in het Abrahamitische verbond²⁸. De geschiedenis van dit verbond wordt geleidelijk onthuld in vijf Schriftplaatsen: Gen. 12:1-3, 13:14-17; 15:1-21; 17:1-21 en 22:16-18²⁹. Paul Williamson definieert een verbond tussen God en de mens als “the solemn ratification of an existing elective relationship involving promises or obligations that are sealed with an oath”³⁰. Deze verbondssluiting tussen God en Abraham vindt in twee fasen plaats: eerst in Gen. 15:1-16:16 en vervolgens in 17:1-27³¹. Zo staat er in Gen. 17:8 *‘Ik zal aan u en uw nageslacht na u het land waar u vreemdeling bent, heel het land Kanaän, als eeuwig bezit geven’*. Darrell Bock beschrijft dat de landbelofte vervolgens officieel aan het uitverkoren nageslacht wordt bevestigd: aan Izak (Gen. 26:1-6, 19-26) en aan Jakob (Gen. 27:18-29; 28:10-16; 35:6-15)³².

²⁶ Zie bijv. Christopher J.H. Wright, *Old Testament Ethics for the People of God* (Nottingham: Intervarsity, 2004).

²⁷ Zie bijv. Stephen Sizer, *Zion's Christian Soldiers? The Bible, Israel and the Church* (Nottingham: Intervarsity, 2007).

²⁸ Richard E. Averbeck, “Israel, the Jewish People, and God's Covenants,” in *Israel the Church and the Middle East: A Biblical Response to the Current Conflict*, red. Darrell L. Bock en Mitch Glaser, (Grand Rapids: Kregel, 2018), 22.

²⁹ Hal Harless, *How Firm a Foundation: The Dispensations in the Light of the Divine Covenants*, SBL (New York: Peter Lang, 2004), 105.

³⁰ Paul R. Williamson, *Sealed with an Oath: Covenant in God's Unfolding Purpose*, NSBT (Downers Grove: Intervarsity, 2007), 43. Vgl. Gert Kwakkel, “Berith and Covenants in the Old Testament A Contribution to a Fruitful Cooperation of Exegesis and Systematic Theology,” in *Covenant, A Vital Element of Reformed Theology: Biblical, Historical and Systematic-Theological Perspectives, SRT*, red. Hans Burger, Gert Kwakkel en Michael Mulder, (Leiden: Brill, 2022), 21-42.

³¹ Daniel I. Block, *Covenant: The Framework of God's Grand Plan of Redemption* (Grand Rapids: Baker, 2021), 75. Sommigen denken hier echter aan twee verbonden, die respectievelijk het nationale en universele element van Abrams roeping uit Gen. 12 benadrukken. Voor een overzicht zie Averbeck, “Covenants,” 28 n.7. Maar het NT verwijst nooit naar Abrahamitische verbonden, in het meervoud, aldus Martin, *Bound*, 66.

³² Darrell L. Bock, “The Structure of the Biblical Covenants: The Covenants Prior to Christ,” in *Progressive Dispensationalism*, red. Craig A. Blaising, en Darrell L. Bock, (Grand Rapids: Baker, 1993), 135-136.

1.8.2 Land

Er worden wel verschillende landsgrenzen geïdentificeerd van Israël, aan de hand van de beschrijvingen in het OT³³. Boyd Luter maakt een helpend onderscheid tussen drie categorieën, te weten het land dat (1) beloofd is aan de patriarchen (2) toegewezen is aan de stammen en (3) werd bezet door Israël³⁴. Vooral nog is het land dat werd beloofd aan de patriarchen van belang. Dat wordt op twee momenten beschreven als ‘van de rivier van Egypte af tot aan de grote rivier, de rivier de Eufraat’ (15:18) en later als ‘heel het land Kanaän’ (Gen. 17:9). Omdat de eerste beschrijving meer gebied beslaat ten noorden en noordoosten, wordt wel gedacht dat de Eufraat een “globale aanduiding van de noordelijke richting” is³⁵. Maar latere verwijzingen naar de Eufraat (in Ex. 23:31 en Deut. 1:7 en Joz. 1:4) lijken erop te wijzen dat dit wel degelijk de noordelijke grens was van het beloofde land³⁶.

1.8.3 Israël

Jason Staples werpt licht op het polyvalente gebruik van de term Israël in het OT³⁷. Hij onderscheidt vier referenten van de term Israël: (1) de patriarch en (2) de natie bestaande uit zijn afstammelingen, alle twaalf de stammen en (3) het noordelijke koninkrijk, de tien stammen en (4) de teruggekeerden van Juda na de Babylonische ballingschap. Munther Isaac stelt vast dat “In all these episodes of Israel’s history, land and covenant are always linked”³⁸. De oorspronkelijke landbelofte ging over van de patriarchen op de gehele natie. En in dit onderzoek wordt Israël daarom in holistische zin beschouwd: als de stammenfamilie.

³³ Vgl. Mart-Jan Paul, “Het bezit van de aarde en het land Kanaän,” in *Theologie van het Oude Testament: De blijvende boodschap van de Hebreeuwse Bijbel*, red. Hendrik-Jan Koorevaar en Mart-Jan Paul, (Zoetermeer: Boekencentrum, 2013), 334-336.

³⁴ Boyd Luter, *God’s Land Promise to Israel: Its Continuation from Genesis to Revelation* (Southlake: Gateway, 2021), 123-161.

³⁵ Paul, *Kanaän*, 337.

³⁶ Luter, *Land*, 129-30.

³⁷ Jason A. Staples, “What Do the Gentiles Have to Do with “All Israel”? A Fresh Look at Romans 11:25-27,” *JBL* 130/2 (2011): 375.

³⁸ Munther Isaac, *From Land to Lands, from Eden to the Renewed Earth: A Christ-Centered Biblical Theology of the Promised Land* (Carlisle: Langham Monographs, 2015), 79.

H2. Inleidingskwesties

De vraag die in dit hoofdstuk wordt beantwoord is: *welke inleidende kwesties moeten in acht genomen worden bij de bestudering van de Romeinenbrief?* De inleidingskwesties zijn van belang bij het achterhalen van de auteursintentie. In dit hoofdstuk volgt een beknopte bespreking van de inleidingskwesties. Eerst wordt de literaire context van de brief geschetst en vervolgens de historische context. Deze twee zaken bieden een raamwerk voor de theologische en taalkundige analyse in de volgende hoofdstukken.

2.1 Literaire context

Voor wat betreft een beknopte bespreking van de literaire context, komen achtereenvolgens de integriteit, structuur, thema en inhoud aan de orde.

2.1.1 Integriteit

Twee Bijbelwetenschappelijke kwesties met betrekking tot de integriteit zijn van belang.

Ten eerste, tegenwoordig wordt gewoonlijk erkend dat de Romeinenbrief in drie vormen heeft gecirculeerd: een korte vorm (hfst. 1-14) een middellange vorm (hfst. 1-15) en een lange vorm (hfst. 1-16)³⁹. Het meerderheidsstandpunt is dat de lange versie de oorspronkelijke is en dat de korte en middellange varianten latere inkortingen zijn.

Ten tweede, er worden tegenwoordig drie posities ingenomen met betrekking tot opdelingstheorieën aangaande de Romeinenbrief: (1) er is sprake van een compositie van verschillende brieven of (2) er is sprake van een invoeging van tekstfragmenten door latere kopiïsten of (3) de lange versie is de oorspronkelijke brief⁴⁰. De meeste Bijbelwetenschappers veronderstellen dat de lange versie een eenheid vormt.

In dit onderzoek wordt de consensus gevolgd⁴¹. Voortbouwend op deze opvatting, kan de structuur van de zestien hoofdstukken aan de orde komen.

³⁹ Voor recente overzichten van deze kwestie, zie bijv. Richard Longenecker, *Introducing Romans. Critical Issues in Paul's Most Famous Letter* (Grand Rapids: Eerdmans, 2011), 19-30; A. Andrew Das, *Solving the Romans Debate* (Minneapolis: Fortress, 2007), 13-23.

⁴⁰ Deze kwestie wordt besproken door Longenecker, *Introducing*, 15-42.

⁴¹ Voor een uitgebreide verdediging van dit standpunt, zie bijv. Harry Y. Gamble, *The Textual History of the Letter to the Romans: A Study in Textual and Literary Criticism* (Grand Rapids: Eerdmans, 1977). Er zijn zeker drie problemen met alternatieve vormen of opdelingen (Das, *Solving*, 10-13). Ten eerste, dergelijke lezingen worden niet ondersteund door de resultaten van de tekstkritische methode. Ten tweede, binnen dergelijke lezingen lijkt er geen ruimte om onopgeloste complexiteit te tolereren. Ten derde, dergelijke lezingen ontberen gewoonlijk een verklaring voor het contradictoire eindproduct.

2.1.2 Structuur

In de brief van Paulus aan de Romeinen zet de apostel een theologische boodschap uiteen. De structuur van de brief kan worden geschetst langs de lijnen van epistolaire en retorische conventies.

Richard Longenecker biedt een structuur op basis van epistolaire formules en conventies uit de oudheid en specifiek bij Paulus⁴². Hij onderscheidt ten eerste een briefopening, met daarin een aanhef (1:1-7) en dankzegging (1:8-12). Ten tweede een middendeel, met daarin een inleiding (1:13-15) een hart (1:16-15:13) en een slot (15:14-32). Het hart van de brief blijkt uit twee delen te bestaan: een dogmatisch deel (1:16-11:36) en een ethisch deel (12:1-15:13). Ten derde is er een briefeinde met daarin een groet (15:33-16:16) en een persoonlijk naschrift (16:17-27).

De retorische analyse van Robert Jewett maakt een structuur inzichtelijk, langs de lijnen van de klassieke dispositio van de retoriek uit de oudheid⁴³. Ten eerste is er een exordium, een introductie waar de relatie tussen afzender en geadresseerden aan bod komt (1:1-12). Ten tweede een narratio, een overgangssectie die de achtergrond schetst van de thematiek (1:13-15). Ten derde een propositio, dit is de centrale thesis (1:16-17). Ten vierde een probatio, die een onderbouwing biedt van de thesis middels bewijslast (1:18-15:13). Ten vijfde is er een peroratio, een samenvatting met een aansporing (15:14-16:16,21-23)⁴⁴.

De twee geschetste structuren blijken sterk te overlappen. Daarom wordt in dit onderzoek aangenomen dat de compositie is beïnvloed door beide conventies⁴⁵.

2.1.3 Thema

Bij het achterhalen van het centrale thema van de brief, blijkt de zojuist besproken epistolaire en retorische structuur significant. De centrale thesis die het inhoudelijke middendeel inleidt wordt volgens de zojuist geschetste structuur beschreven in 1:16-17. Op grond van deze thesis kan met Peter Stuhlmacher worden geconcludeerd met betrekking tot het centrale thema van de brief “it is about the Pauline gospel”⁴⁶.

⁴² Longenecker, *Introducing*, 220-225, 378-466.

⁴³ Robert Jewett, *Romans: A Commentary*, HERM (Minneapolis: Fortress, 2007), 29-30.

⁴⁴ Jewett trekt de oorspronkelijkheid van 16:17-20 en 16:24-27 in twijfel.

⁴⁵ Vgl. Longenecker, *Introducing*, 225.

⁴⁶ Peter Stuhlmacher, “The Theme of Romans,” in *The Romans Debate: Revised and Expanded Edition*, red. Karl P. Donfried, (Peabody: Hendrickson, 1991), 334.

Vier argumenten lijken deze opvatting immers te ondersteunen. Ten eerste is dit thema pontificaal aanwezig in de brief tot aan de beschrijving van de thesis (1:1-15)⁴⁷. Ten tweede speelt het begrip een prominente rol in de beschrijving van de thesis zelf ‘ik schaam mij niet voor het evangelie’ (1:16-17)⁴⁸. Ten derde, ondersteunt de parallel van de briefopening met de afsluitende doxologie – waarbij Paulus’ evangelie evenzeer het centrale thema is – dit punt⁴⁹. Ten vierde vraagt de brede theologische inhoud van de brief om een begrip dat verschillende andere geïdentificeerde thema’s incorporeert⁵⁰.

Colin Kruse bestempelt het evangelie als het *centrum Paulinum* - het hart van Paulus’ theologie - in de Romeinenbrief⁵¹.

2.1.4 Inhoud

Bij het bepalen van de structuur van het inhoudelijke middendeel wordt door uitleggers traditioneel een vierdeling gezien⁵². Moo heeft de inhoud van deze gedeelten gespecificeerd vanuit het gezichtspunt van het centrale thema van het evangelie.

Eerst is er een dogmatische hoofdsectie waarbinnen traditioneel drie subsecties worden onderscheiden (1:16-11:36)⁵³. Ten eerste beschrijft Paulus het *hart van het evangelie*: rechtvaardiging door geloof (1:18-4:25). Ten tweede komt *de zekerheid van het evangelie* aan bod: de hoop op verlossing (5:1-8:39). Ten derde volgt er een *verdediging van het evangelie*: de kwestie van Israël (9:1-11:36)⁵⁴. Dan volgt een ethische hoofdsectie, die gaat over de *transformerende kracht van het evangelie*: het christelijke gedrag (12:1-15:13).

⁴⁷ Douglas J. Moo, *The Letter to the Romans, Second Edition*, NICNT (Grand Rapids: Eerdmans, 2018) 28,68.

⁴⁸ Jewett, *Romans*, 135-6; James D.G. Dunn, *Romans 1-8*, WBC (Grand Rapids: Zondervan, 1988), 38.

⁴⁹ Longenecker, *Introducing*, 457-458.

⁵⁰ De thema’s die andere uitleggers identificeren - op grond van het thesis-statement – zijn gewoonlijk bij het thema ‘evangelie’ inbegrepen. Zo wordt gedacht aan redding door Zane C. Hodges, *Romans: Deliverance from Wrath* (Corinth: Grace Evangelical Society, 2013), 17. En aan de verhouding tussen Joden en Gieken door Joseph Shulam en Hillary Lecornu, *A Commentary on the Jewish Roots of Romans* (Baltimore: Messianic Jewish Publishers, 1998), 14-15. En aan gerechtigheid door Thomas R. Schreiner, *Romans, Second Edition*, BECNT (Grand Rapids: Baker, 2018), 30-33. En aan geloof door Jakob van Bruggen, *Romeinen: christenen tussen stad en synagoge*, CNT3 (Utrecht: Kok, 2006), 36.

⁵¹ Colin G. Kruse, *Paul’s Letter to the Romans*, PNTC (Grand Rapids: Eerdmans, 2012), 31-33.

⁵² Moo, *Romans*, 31 “There is general agreement over the major sections of the letter”.

⁵³ Moo, *Romans*, 30-33.

⁵⁴ Moo, *Romans*, 570.

2.2 Historische context

Voor wat betreft een beknopte bespreking van de historische context, komen achtereenvolgens de thema's van het auteurschap, de datering, de kerkelijke context, de geadresseerden en het doel van de brief aan bod.

2.2.1 Auteurschap

In de aanhef van de Romeinenbrief maakt de auteur zich bekend middels het eerste woord Παῦλος (Rom. 1:1). Dat dit de apostel Paulus betreft, wiens bediening in het boek Handelingen beschreven staat, wordt vrijwel universeel aangenomen⁵⁵.

Paulus heeft voor de compositie van de brief hoogstwaarschijnlijk een amanuensis in de hand genomen, te weten Τέρτιος ofwel Tertius (16:22)⁵⁶. De gangbare veronderstelling is dat Paulus de inhoud van de brief verbatim heeft gedictieerd⁵⁷. De oorspronkelijke lezers beschikten dan over Paulus' precieze verwoording⁵⁸.

2.2.2 Datering

Traditioneel wordt verondersteld dat Paulus' woorden zijn opgetekend in Korinthe⁵⁹. Deze opvatting wordt ondersteund door drie argumenten. Ten eerste beschrijft Paulus dat hij zijn activiteiten in het oosten heeft afgerond en op weg was naar Jeruzalem om een collecte af te dragen (Rom. 15:14-32). Gezien het tijdspad komt dit moment overeen met Paulus' bezoek aan Griekenland, zoals opgetekend door Lucas (Hand. 20:2-4)⁶⁰. Ten tweede, de

⁵⁵ Longenecker, *Introducing*, 3-5 "Scholars today...are united in recognizing Romans as having been written by Paul".

⁵⁶ Longenecker, *Introducing*, 13.

⁵⁷ Drie argumenten worden daarbij aangevoerd. *Ten eerste*, het is moeilijk voorstelbaar dat Paulus de verwoording van dergelijke belangrijke en ingewikkelde gedachten heeft overgelaten aan een amanuensis volgens Charles E.B. Cranfield, *A Critical and Exegetical Commentary on the Epistle to the Romans: Introduction and Commentary on Romans I-VIII*, ICC (Edinburgh: T&T, 1975), 3-4. *Ten tweede*, het repeterend gebruik van γὰρ wijst waarschijnlijk op een gedicteerde tekst, aldus Joseph A. Fitzmyer, *Romans: A New Translation with Introduction and Commentary*, AYB (New York: Doubleday, 1993), 42. En *ten derde*, de Romeinenbrief komt overeen in stijl en verwoording met de overige Hauptbriefe (i.e. de brief aan Galaten en de twee brieven aan de Korintiërs) waarvan er geen aanwijzingen zijn dat ze door Tertius geschreven zijn (Moo, *Romans*, 1-2).

⁵⁸ Longenecker, *Introducing*, 10 "the letter produced may be seen to express not only his essential thoughts but also his precise wording".

⁵⁹ Jewett, *Romans*, 18.

⁶⁰ Dunn, *Romans*, xliii-xliv. Twee aanvullende observaties wijzen er mogelijk op dat de Romeinenbrief is geschreven tijdens Paulus' bezoek aan Griekenland. Ten eerste, Timotheüs en Sópater worden gegroet (Rom. 16:21) en dat zijn mogelijk de Timotheüs en Sópater die Paulus vergezelden op zijn reis blijkens Hand. 20:4 aldus Scott W. Hahn en Curtis Mitch, *Romans*, CCSC (Grand Rapids: Baker, 2017), xvi. Ten tweede, dat de bijdrage van Macedonië en Achaje aan de collecte genoemd wordt (Rom. 15:26) kan erop wijzen dat deze het

aanbevelingen van Paulus brengen de brief in verband met Korinthe (Rom. 16:1-24)⁶¹. Zo wordt van drie genoemde personen – Fébe, Gajus, Erastus – verondersteld dat ze woonachtig waren in Korinthe⁶². Ten derde hebben diverse manuscripten ἀπό Κορινθου als onderschrift⁶³.

De brief wordt gewoonlijk gedateerd tussen 55 en 58 A.D.⁶⁴. Deze opvatting wordt ondersteund door drie argumenten. Ten eerste, op grond van een chronologische reconstructie van Handelingen blijkt een datering voor 54 A.D. onmogelijk⁶⁵. Ten tweede, de afgeronde collecte (Rom. 15:25-32) wijst erop dat de Romeinenbrief chronologisch na de brieven aan Korinthe is geschreven en deze worden gewoonlijk gedateerd van 54-57 A.D.⁶⁶. Ten derde, Paulus' instructies over belastingafdracht (Rom. 13:6-7) houden mogelijk verband met het ingrijpen van keizer Nero op frauduleuze praktijken rondom belastinginning in 58 A.D.⁶⁷.

De datering van de brief is van belang bij het achterhalen van de kerkelijke context waarin de brief voor het eerst werd voorgelezen.

2.2.3 De kerkelijke context

Het is een gangbare opvatting dat de kerk in Rome geen apostolische oorsprong had. Intern bewijs sluit een Paulijns fundament uit (Rom. 1:10; cf. 15:22-23)⁶⁸. Gewoonlijk wordt afgegaan op het getuigenis van Ambrosiaster, die beschrijft dat Joden uit Rome zich bekeerden, zonder toedoen van de apostelen, maar overeenkomstig de Joodse rite⁶⁹.

meest recent was geïncasseerd, voorafgaand aan de aankomst in Korinthe blijktens Hand. 19:21; 20:2 (Schreiner, *Romans*, 4).

⁶¹ Longenecker, *Introducing*, 44-45.

⁶² De briefdraagster Fébe kwam uit Kenchreeën, de oostelijke havenstad van 'groot Korinthië' (Rom. 16:1-2). Gajus lijkt de man te zijn die Paulus had gedoopt in Korinthe (vgl. Rom. 15:23; 1 Kor. 1:14). En mogelijk is het dezelfde Erastus die Paulus noemt in een latere brief in verband met Korinthe (vgl. Rom. 16:23; 2 Tim. 4:20).

⁶³ Bruce M. Metzger, *A Textual Commentary on the Greek New Testament, Second Edition. A Companion Volume to the United Bible Societies' Greek New Testament, Fourth Revised Edition* (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1994), 477.

⁶⁴ Dunn, *Romans*, xliii.

⁶⁵ Zie de bespreking van Longenecker (*Introducing*, 46-50). Bij de datering worden gewoonlijk vier elementen in ogenschouw genomen. Ten eerste het Edict van Claudius van 49-50 A.D. (vgl. Hand. 18:2). Ten tweede Gallio's proconsulschap van 51-52 A.D. (vgl. Hand. 18:12). Ten derde, het verblijf te Efeze van minimaal twee jaar (vgl. Hand. 19:8,10). Ten vierde, de tijd in Asia (zie Hand. 19:21-22).

⁶⁶ Longenecker, *Introducing*, 47-48. Tijdens het schrijven van 1-2 Korinthe werd de collecte opgehaald (1 Kor. 16:1-4 en 2 Kor. 8-9) terwijl deze tijdens het schrijven van Romeinen reeds was opgehaald.

⁶⁷ Longenecker, *Introducing*, 50.

⁶⁸ Schreiner, *Romans*, 10.

⁶⁹ Zie Longenecker, *Introducing*, 69-75. Een drietal argumenten draagt bij aan de betrouwbaarheid van deze lezing. Ten eerste, noch Paulus, noch Lucas, noch één van de andere apostelen beschrijft Petrus als de stichter van de kerk: dit zou een ontoelaatbare weglating zijn (Longenecker, *Introducing*, 70-71). Ten tweede, Clemens van Rome benoemt in 95 A.D. Petrus en Paulus, maar beschrijft Petrus daarbij niet als stichter van de kerk te Rome in 1 Clemens 5. Ten derde, Paulus beschrijft in Rom. 15:20 niet te willen bouwen op andermans fundament (Moo, *Romans*, 3-4).

De consensus is dat het christendom in Rome ontstond in de synagogen en nadrukkelijk Joods van aard was⁷⁰. Deze situatie wordt doorgaans gedateerd eind jaren 30, begin jaren 40 A.D.⁷¹. Lucas verwijst naar het Edict van Claudius (49 A.D.) wanneer hij schrijft dat “alle Joden” werden verdreven uit Rome (Hand. 18:2)⁷². Gewoonlijk wordt verondersteld dat een aanzienlijk deel van deze Joden was teruggekeerd in 55 A.D. op het moment dat de brief werd geschreven⁷³. Immers, Aquila en Priscilla waren verdreven vanwege het Edict (Hand. 18:2) maar lijken bij het schrijven van de brief weer te zijn teruggekeerd (Rom. 16:3)⁷⁴.

In de lijn van de algemene kerkelijke context te Rome ligt de kwestie van het specifieke lezerspubliek dat Paulus voor ogen had bij het schrijven van zijn brief.

2.2.4 Geadresseerden

Er wordt wel gesproken van het “dubbele karakter” van de Romeinenbrief⁷⁵. Het hart van de Romeinenbrief lijkt immers op Joodse geadresseerden te wijzen, maar de aanhef en groet lijken juist te verwijzen naar heidense lezers⁷⁶. Traditioneel worden deze gegevens geharmoniseerd in de opvatting van een gemengd lezerspubliek⁷⁷.

Desondanks mag op grond van een drietal argumenten worden aangenomen dat er sprake was van een exclusief Joods lezerspubliek⁷⁸. Ten eerste ligt een harmonisatie niet voor de hand, aangezien Paulus Joden dan zou hebben geadresseerd als heidenen⁷⁹. Ten tweede zijn er alternatieve verklaringen voor de vermeende verwijzingen naar heidenen voor handen, die

⁷⁰ Steve Mason, *Josephus, Judea, and Christian Origins: Methods and Categories* (Peabody: Hendrickson, 2009), 308-309. Fitzmyer schrijft “It seems to have been influenced especially by those associated with Peter and James of Jerusalem” (*Romans*, 33).

⁷¹ Schreiner, *Romans*, 11.

⁷² Longenecker, *Introducing*, 73.

⁷³ Bijv. Das, *Solving*, 162.

⁷⁴ Moo, *Romans*, 5.

⁷⁵ Das, *Solving*, 82; vgl. Moo, *Romans*, 9.

⁷⁶ Mason, *Josephus*, 303.

⁷⁷ Mason, *Josephus*, 304 “This consensus is broad”. Sommige uitleggers onderscheiden zelfs vijf verschillende huisgemeenten – sommigen Joods en sommigen heidens – in de brief. Zie Paul S. Minear, *The Obedience of Faith: The Purposes of Paul in the Epistle to the Romans*, SBT (Londen: SCM, 1971), 8-17.

⁷⁸ De opvatting van een exclusief Joods lezerspubliek wordt bepleit door Steve Mason en door Pieter Baaij. Zie Pieter K. Baaij, *De adressaten van de Brief aan de Romeinen. In het bijzonder naar aanleiding van Romeinen 1:1-17* (Heerenveen: Groen, 2007). Hoewel het idee van een exclusief Joods lezerspubliek een minderheidspositie is, blijkt dat er overlap is met twee breder aangehangen opvattingen. Ten eerste wordt door een aantal Bijbelwetenschappers gesteld dat de brief primair aan Joden gericht is binnen een gemengd lezerspubliek. Voor deze opvatting, zie bijv. Francis Watson, *Paul, Judaism and the Gentiles: A Sociological Approach*, SNTS (Cambridge: University Press, 1986.). Ten tweede wordt door verschillende uitleggers verondersteld dat de heidenen – aan wie de brief volgens deze uitleggers geschreven zou zijn – sterk gelieerd waren aan het Jodendom, bijv. door Longenecker (*Introducing*, 82-83).

⁷⁹ Mason, *Josephus*, 308.

meer recht lijken te doen aan de tekst⁸⁰. En ten derde blijken directe verwijzingen naar een Joods lezerspubliek ruimschoots aanwezig te zijn. Deze laatste observaties zijn strijdig met de opvatting dat Paulus een exclusief heidens lezerspubliek voor ogen had⁸¹.

De volgende teksten lijken de visie te ondersteunen van een Joods lezerspubliek⁸². Ten eerste Rom. 2:17 ‘als u nu een Jood genoemd wordt’. Ten tweede 4:1 ‘Abraham, onze voorvader naar het vlees’. Ten derde 7:1 ‘ik spreek immers tot hen die de wet kennen’. Ten vierde behandelt Paulus in hfst. 9-11 Joodse zaken⁸³. Ten vijfde 11:13 ‘Aan jullie zeg ik omwille van de volken’⁸⁴. Ten zesde, de vier citaten van het OT in 15:8-13 wijzen op de opdracht - gericht aan Joden - om heidenen te verwelkomen⁸⁵. Ten zevende, bij de begroetingen in hfst. 16 beschrijft Paulus diverse συγγενεῖς ofwel verwanten, waarmee hij Joden beschrijft⁸⁶.

Uit deze observaties kan worden afgeleid dat het plausibel is dat Paulus aan een Joods lezerspubliek schreef. Het ligt dan voor de hand dat hij schreef tot de synagogen te Rome⁸⁷. Deze achtergrond blijkt van belang bij het schetsen van het doel dat Paulus voor ogen had.

⁸⁰ De volgende teksten worden gewoonlijk genoemd om de opvatting van een heidens lezerspubliek te ondersteunen (Das, *Solving*, 54-70; Longenecker, *Introducing*, 77). Ten eerste ‘heidene... waartoe ook u behoort’ (Rom. 1:5-6HSV). Maar ἐν οἷς kan ook geografisch bedoeld zijn, in de zin van “volkeren... onder wie” aldus Anthony J. Guerra, *Romans and the Apologetic Tradition. The Purpose, Genre and Audience of Paul’s Letter*, SNTS (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 26. Ten tweede de bewoording ‘overige volken’ (1:13-15). Maar λοιποῖς verwijst waarschijnlijk niet naar de lezers, maar naar de heidenvolken waaronder Paulus werkte (Cranfield, *Romans*, 20). Ten derde de verwijzing naar een verleden van ‘wetteloosheid’ (6:19). Maar ἀνομίαν mag geïnterpreteerd worden in de zin van de niet-in-acht-genomen-wet, dat zou juist op een Joods lezerspubliek wijzen (vgl. Moo, *Romans*, 430 nt. 600). Ten vierde het spreken over Joden in derde persoon meervoud (9:4; 11:15). Maar Paulus spreekt evenzeer over heidenen in de derde persoon (9:24,30; 11:11-12) en zal hier niet-christelijke Joden hebben geduid (Mason, *Josephus*, 318). Ten vijfde de directe adressering ‘u...de volken’ (11:13). Maar hier is waarschijnlijk sprake van een stijlfiguur, een diatribe, aldus Richard N. Longenecker, *The Epistle to the Romans*, NIGTC (Grand Rapids: Eerdmans, 2016), 887. Ten zesde, de tegenwoordige ‘werken van de duisternis’ onder de lezers (13:11-14). Maar ook Joden maakten zich daar schuldig aan (vgl. Das, *Solving*, 69-70). Ten zevende, de verantwoording van Paulus’ schrijven op grond van zijn bediening als ‘dienaar...voor de volken’ (15:16). Maar de verwijzing naar de priesterlijke bediening lijkt juist op een Joods lezerspubliek te wijzen (vgl. Longenecker, *Romans*, 1039).

⁸¹ Voor de opvatting van een expliciet heidens lezerspubliek, zie naast Andrew Das ook J. Brian Tucker, *Reading Romans after Supersessionism: The Continuation of Jewish Covenantal Identity*, NTAS (Eugene: Cascade, 2018); William S. Campbell, *Romans: A Social Identity Commentary*, SICNT (New York: T&T Clark, 2023); Mark D. Nanos, *The Mystery of Romans: The Jewish Context of Paul’s Letter*. (Minneapolis, Fortress, 1996); David J. Stark, “Problems and Prospects with Romans 1:13-14 and the Letter’s Implication of a Gentile Audience,” *TynBul* 73 (2022): 45-69.

⁸² Das, *Solving*, 82-113; Longenecker, *Introducing*, 76.

⁸³ Bijv. Guerra, *Romans*, 145.

⁸⁴ Dit is de vertaling van Baaij, *Adressaten*, 53.

⁸⁵ Mason, *Josephus*, 319-320.

⁸⁶ Moo, *Romans*, 937 nt. 234.

⁸⁷ Tucker, *Romans*, 24 “The Christ-movement at this stage was a form of Judaism (i.e., Apostolic Judaism), existing within the synagogue community and Jewish sacred space”. Vgl. Nanos, *Mystery*, 31.

2.2.5 Doel

De bespreking van de structuur van de brief wees uit dat mag worden aangenomen dat in 1:13-15 het doel van de brief wordt geëxpliciteerd (zie §2.1.2). Paulus schrijft daar dat hij het evangelie wil verkondigen aan de gelovigen in Rome. Paulus lijkt te veronderstellen dat de gemeente niet of niet geheel bekend was met het Paulijnse evangelie, ondanks dat de gemeente reeds gevestigd was (1:8,15)⁸⁸. Waarschijnlijk heeft dit van doen met de unieke aard van Paulus' bediening: de evangelieverkondiging onder de heidenen (1:1,5; cf. 15:18)⁸⁹.

Paulus verkondigde een gecontextualiseerde vorm van het evangelie, waarmee hij zich onderscheidde van dat van de twaalf apostelen⁹⁰. De opvatting dat louter het evangelie aan de besnijdenis nog bekend was in Rome lijkt te worden bevestigd doordat de apostel zijn boodschap τὸ εὐαγγέλιόν μου ofwel 'mijn evangelie' noemt (2:16; 16:25)⁹¹. Dit verklaart mogelijk ook waarom Paulus aanleiding had om te denken dat zijn boodschap als schaamtevol zou worden beschouwd door zijn lezers, hij werd zelfs gelasterd (1:16; cf. 3:8)⁹².

Het is de auteur er schijnbaar om te doen het Petrijnse evangelie te completeren met het Paulijnse evangelie⁹³. De noodzaak daarvoor blijkt uit Paulus voornemen om 'onder u enige vrucht te hebben, evenals onder de overige volken' (1:13)⁹⁴. Uit deze woorden kan worden opgemaakt, dat Paulus hoofdzakelijk voor ogen had dat christelijke Joden voorbereid moesten zijn op de verwelcoming van heidenen die via zijn prediking ook over zouden gaan op het christelijk geloof. Dat verklaart dan waarom de apostel het van belang achtte dat de christelijke Joden zijn gecontextualiseerde evangelie zouden accepteren⁹⁵.

⁸⁸ Mason, *Jospheus*, 321,324 loopt Paulus' gebruik van de term εὐαγγέλιόν langs in de Romeinenbrief en concludeert "Paul nowhere speaks of the *euangelion* as something shared by him and his Roman Christian readers". Daarbij valt met name op dat Paulus het evangelie dat zijn lezers kennen op alternatieve wijzen typeert (vgl. 6:17; 16:7). Mason concludeert "Paul does not cite the *euangelion* as the common basis of faith or ethics".

⁸⁹ Longenecker, *Romans*, 283-284.

⁹⁰ Mason, *Jospheus*, 322; Schreiner, *Romans*, 785 nt. 3.

⁹¹ Longenecker, *Romans*, 117-118 "schrijft over 1:11 "I understand Paul's desire as expressed in this verse, to share with the Christians at Rome the Christian message as he had proclaimed it in his mission to Gentiles, which form of the gospel message he calls "my gospel" in 2:16 and 16:25".

⁹² Mason, *Josephus*, 323.

⁹³ De evangeliën zijn niet contradictoir maar complementair (Schreiner, *Romans*, 785 nt.3).

⁹⁴ Met deze vrucht doelt Paulus waarschijnlijk op een geestelijke oogst te Rome (Longenecker, *Romans*, 136). Paulus vergelijkt deze potentiële oogst dan met zijn andere missionaire activiteiten onder de volken in het oosten die hij volvoerd heeft (Mason, *Josephus*, 317).

⁹⁵ Mason, *Jospheus*, 319; Voor de opvatting dat het Paulijnse evangelie de geestelijke genadegave uit Rom. 1:11 is, die via de brief wordt medegedeeld, zie: Gordon D. Fee, *God's Empowering Presence: The Holy Spirit in the Letters of Paul* (Peabody: Hendrickson, 1994), 488-489.

2.3 Conclusies inleidingskwesties

In dit hoofdstuk is zowel de literaire als de historische context aan de orde gekomen.

Met betrekking tot de literaire context is geargumenteed dat de Romeinenbrief, zoals deze gedrukt wordt in moderne Bijbels, een eenheid vormt. Langs de lijnen van epistolaire en retorische conventies is de thesis van deze brief geïdentificeerd: het Paulijnse evangelie. In hfst. 9-11 bespreekt Paulus hoe zijn gecontextualiseerde evangelie zich verhoudt tot Israël.

Aangaande de historische context is geargumenteed dat Paulus' precieze woorden zijn opgetekend in de brief eind jaren 50 A.D. De kerk te Rome vormde zich binnen de synagogegemeenschap. Verondersteld mag worden dat Paulus schreef aan een exclusief Joods lezerspubliek. Kennelijk wilde Paulus deze christelijke kerk voorbereiden op de potentiële toevoeging van heidense bekeerlingen.

Uit deze bespreking kan een aantal algemene aandachtspunten worden afgeleid, voor het verdere onderzoek naar de landbelofte. *Ten eerste* is de datering in de jaren 50 A.D. van belang, aangezien een groot deel van de natie zich op dat moment in het land bevond. De landbelofte was waarschijnlijk geen actuele kwestie, hetgeen Paulus' summiere spreken over het land mede verklaart. *Ten tweede* beoogde Paulus om met de precies geformuleerde en vormgegeven brief zijn evangelie over te brengen. Dat de apostel met 'evangelie' een term uit de Tenach centraal stelt, die met name in de Psalmen en Jesaja voorkomt, maakt het aannemelijk dat de Joodse geschriften een belangrijke rol spelen in de brief⁹⁶. *Ten derde*, Paulus schreef waarschijnlijk tot volksgenoten. Aangenomen mag worden, dat hij zich bij het uitdrukken van zijn boodschap heeft bediend van taal die is afgeleid van een gemeenschappelijke denkwereld. Het ligt dan ook in de lijn der verwachting dat het de lezers duidelijk wordt, wanneer hij afwijkt van conventionele Joodse opvattingen.

Tegen deze beknopt geschetste achtergrond, zal uiteindelijk een exegetische analyse plaatsvinden van Schriftplaatsen, waarbij wordt onderzocht of ze blijf geven van een continuering van de landbelofte. Maar eerst zullen de Schriftplaatsen moeten worden geïnventariseerd waarvan door uitleggers wordt gesteld dat ze verband houden met de landbelofte.

⁹⁶ Moisés Silva, red., *New International Dictionary of New Testament Theology and Exegesis, Volume Two, Second Edition* (Grand Rapids: Zondervan, 2014), 307-309 "Paul...was taking over phraseology already familiar to his readers".

H3. Theologische denkkaders

De centrale vraag in dit hoofdstuk is: *op welke wijze worden theologische denkkaders gehanteerd bij het beschrijven van Paulus' omgang met de landbelofte aan Israël in de Romeinenbrief?* In deze deelvraag ligt de gangbare vooronderstelling besloten dat exegetische opvattingen – inclusief het al dan niet identificeren van verwijsteksten naar de landbelofte – mede afhankelijk zijn van de daarbij veronderstelde theologische denkkaders.

In dit hoofdstuk worden daarom eerst algemene theologische paradigma's in kaart gebracht. Aansluitend wordt inzichtelijk gemaakt op welke wijze deze denkkaders vorm hebben gekregen in specifiekere landtheologieën. Vervolgens kan uit deze theologieën worden opgemaakt welke verwijsteksten naar de landbelofte zijn geïdentificeerd in de Romeinenbrief.

Op grond van de bevindingen uit het vorige hoofdstuk, mag worden aangenomen dat toespelingen naar de landbelofte in de Tenach door de Joodse lezers zullen zijn opgemerkt.

3.1 Paradigma's

Twee hoofdstromingen tekenen zich af, waar het de plaats van Israël in de christelijke theologie betreft. Om te beginnen is er de stroming van het supersessionisme waarbij men een vervangingstheologie aanhangt⁹⁷. De tegenhanger van deze stroming is het anti-supersessionisme, waarbij men fel gekant is tegen deze vervangingsleer⁹⁸.

3.1.1 Supersessionisme

Om het paradigma van supersessionisme in kaart te brengen, is het helpend om de denkbeelden te beschrijven evenals de interpretatiemethode die daartoe heeft geleid. In dit onderzoek volstaat een globale schets van de voornaamste posities.

⁹⁷ Ronald E. Diprose, *Israel and the Church: The Origins and Effects of Replacement Theology* (Downers Grove: Intervarsity, 2000), 31 nt. 2. Synoniem is het substitutionalisme waarbij een substitutietheologie wordt verondersteld, aldus Willem J. Ouweneel, *Het Israël van God. Ontwerp van een Israëltheologie*, EDR (Hoornaar: Gideon, 2019), 77.

⁹⁸ Michael J. Vlach, *Has the Church Replaced Israel? A Theological Evaluation* (Nashville: B&H, 2010), 10 nt. 5 hanteert de term non-supersessionisme. Door anderen wordt gesproken van anti-supersessionisme, zoals bijv. door Ouweneel (*Israëltheologie*, 77).

Definitie van supersessionisme

Kendall Soulen beschrijft de gangbare wijze waarop door theologen en Bijbelwetenschappers supersessionisme wordt gedefinieerd. Supersessionisme is “the traditional Christian belief that since Christ’s coming the church has taken the place of the Jewish people as God’s chosen community, and that God’s covenant with the Jews is now over and done”⁹⁹.

Soulen onderscheidt twee supersessionistische Bijbels theologische perspectieven, die complementair blijken aan elkaar¹⁰⁰. Om te beginnen spreekt hij van *punitief supersessionisme* (of: retributief supersessionisme) waarbij wordt verondersteld dat Israëls ontrouw aan het christelijke evangelie heeft geleid tot de straf dat het is verworpen als Gods volk. Vaak gaat dit gepaard met *economisch supersessionisme* waarmee wordt bedoeld dat met de komst van Christus een nieuwe heilshistorische bedeling is aangebroken, waarin de rol van het aardse Israël is uitgespeeld.

David Novak onderscheidt ook twee soorten supersessionisme¹⁰¹. Om te beginnen spreekt hij van het *harde supersessionisme* dat zich het best laat omschrijven als: vervangende vervulling. Het volk Israël is opgevolgd door een ander volk, de christelijke kerk. Deze vorm van supersessionisme is exclusief, omdat het oude Israël geen enkele rol meer speelt.

Daarnaast onderscheidt hij ook het *zachte supersessionisme* dat kan worden omschreven als: aanvullende vervulling. Het volk Israël is getransformeerd tot een nieuw volk, de christelijke kerk. Deze vorm van supersessionisme is inclusiever: Israël is tegenwoordig de drager van een latente belofte die op enigerwijze vervuld zal worden in het eschaton. Novak typeert zacht supersessionisme daarom ook als eschatologisch supersessionisme: er ligt Israël nog een specifieke toekomst te wachten.

Hermeneutiek van supersessionisme

Soulen beschrijft dat aan varianten van supersessionisme een specifieke hermeneutiek ten grondslag ligt. Deze hermeneutische vooronderstelling noemt Soulen het *structurele supersessionisme* waarmee hij de opvatting duidt, dat de testamenten zich asymmetrisch tot elkaar verhouden¹⁰². De geschiedenis van Israël in het OT is irrelevant om de heilshistorische

⁹⁹ R. Kendall Soulen, “Supersessionism,” in *A Dictionary of Jewish-Christian Relations*, red. Edward Kessler en Neil Wenborn, (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 413-414.

¹⁰⁰ R. Kendall Soulen, *The God of Israel and Christian Theology* (Minneapolis: Fortress, 1996), 28-33.

¹⁰¹ Novak definieert supersessionisme als “the theological conviction that the Christian Church has superseded the Jewish people, assuming their role as God’s covenanted people, Israel”. Zie David Novak, “Supersessionism Hard and Soft,” *First Things*, Februari, 2019, www.firstthings.com/article/2019/02/supersessionism-hard-and-soft.

¹⁰² Soulen, *Israel*, 33.

lijn - van universele schepping naar universele verlossing – te begrijpen¹⁰³. De implicatie hiervan is dat de geschiedenis van het OT wordt gebracht “under the hermenteutical control of the foreground story” waarmee dan primair het NT wordt bedoeld¹⁰⁴.

Michael Vlach heeft in lijn van deze observatie zeven overtuigingen geïdentificeerd, die onderling verbonden zijn en samen de supersessionistische hermeneutiek vormen¹⁰⁵. Hij noemt (1) de prioriteit van het NT boven het OT (2) openheid voor niet-letterlijke vervulling van OT profetieën (3) vergeestelijking (4) een typologische interpretatiemethode (5) eigen theologische taal om veranderingen in de Bijbelse verhaallijn meet uit te drukken (6) de interpretatie dat Jezus in zijn persoon de vervulling van het OT brengt, dat behelst dus een aangepaste vervulling (7) nadruk op vervulling van profetieën in de eerste eeuw A.D.

3.1.2 Anti-supersessionisme

Bovenstaande lezing mag dan wel het standaard narratief zijn, toch is er ook een groot aantal uitleggers dat een anti-supersessionistisch denkbild uitdraagt.

Definitie van anti-supersessionisme

Brian Tucker onderscheidt twee vormen van anti-supersessionisme, deze twee benaderingen hebben de gezamenlijke vooronderstelling “to read the canonical narrative in a manner that does not presume the fulfillment or abolishment of Israel’s covenantal identity”¹⁰⁶.

Ten eerste is er het *non-supersessionisme* waarbij de vestiging van de kerk als nieuw en ander godsvolk een tijdelijke parenthese vormt in de heilshistorie. Het volk Israël is niet vervangen of vervuld, want het zal in de eschatologische bedeling deze rol weer toebedeeld krijgen, een externe rol vanuit de kerk bezien¹⁰⁷. Ten tweede is er het recente en nog niet volledig uitgekristalliseerde *post-supersessionisme*, waarbij verondersteld wordt dat Israël met haar verbondsidentiteit, altijd al een prominente interne ecclesiologische positie heeft ingenomen¹⁰⁸.

¹⁰³ Soulen, *Israel*, 32.

¹⁰⁴ Soulen, *Israel*, 52.

¹⁰⁵ Michel J. Vlach, *Dispensational Hermeneutics: Interpretation Principles that Guide Dispensationalism’s Understanding of the Bible’s Storyline* (Los Angeles: Theological Studies Press, 2023).

¹⁰⁶ Tucker, *Romans*, 6 nt. 18.

¹⁰⁷ Er worden wel twee varianten van deze leer onderscheiden. Enerzijds een Noord-Amerikaanse variant waarbij de nadruk ligt op de dispensationalistische grondslag (zie bijv. Vlach). Anderzijds een Europese variant, waarbij wordt benadrukt dat de leer terug gaat tot op de Nadere Reformatie (zie bijv. Paul).

¹⁰⁸ Ralph J. Korner, “Post-Supersessionism: Introduction, Terminology, Theology,” *Religions* 13 (2022) definieert post-supersessionisme als een “family of theological perspectives that affirms God’s irrevocable covenant with the Jewish people as a central and coherent part of ecclesial teaching”.

Hermeneutiek van anti-supersessionisme

Michael Vlach heeft een tiental overtuigingen geïdentificeerd, ze vormen samen de non-supersessionistische hermeneutiek¹⁰⁹. Dit zijn (1) de consistente toepassing van de grammaticaal-historische hermeneutiek voor alle Schrift (2) de consistent contextuele interpretatie van OT profetieën (3) de betekenis van iedere tekst ligt in de tekst zelf en dat noemt hij “passage priority” (4) OT profetieën die niet worden herhaald in het NT blijven relevant (5) OT eschatologische verwachtingen worden herbevestigd in het NT (6) voortgaande openbaring verwerpt of verandert onvoorwaardelijke beloften aan de oorspronkelijke geadresseerden niet (7) vervullingen van profetieën vinden plaats in zowel de eerste eeuw A.D. als in het eschaton (8) de mogelijkheid van gedeeltelijke vervulling van OT profetieën (9) Jezus is het middel tot vervulling van het OT, waarbij de beloftes dus niet worden aangepast (10) het onderschrijven van *types*, maar niet van een typologische interpretatiemethode, Israël wordt niet als *type* van de kerk beschouwd.

Het post-supersessionisme wordt door Soulen beschreven als “a loose and partly conflicting family of theological perspectives¹¹⁰. Craig Blaising heeft drie theologische kenmerken van de leer geïdentificeerd, uit die kenmerken kunnen drie hermeneutische gezichtspunten worden afgeleid, die hier kort benoemd worden¹¹¹. *Ten eerste* is dit de afwijzing van een dualisme in de schepping, waarbij het fysieke ondergeschikt zou zijn aan het spirituele. *Ten tweede* een afwijzing van de ecclesiologische dichotomie tussen Joodse particulariteit en christelijk universalisme, waarbij de Joodse identiteit inferieur zou zijn aan de christelijke. *Ten derde*, de hermeneutische erkenning dat de sociale identiteit een belangrijk aspect vormt van de historische context en verdisconteerd dient te worden.

3.2 Theologieën van het Beloofde land

Een verkenning van de paradigma's op de verhouding tussen Israël en de kerk heeft inzichtelijk gemaakt dat er zeker vier opties denkbaar zijn: daarbij werden sterk, zwak, non-

¹⁰⁹ Vlach, *Hermeneutics*. 77-109.

¹¹⁰ Vgl. R. Kendall Soulen, “Post-Supersessionism,” in *A Dictionary of Jewish-Christian Relations*, red. Edward Kessler en Neil Wenborn, (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 350-351.

¹¹¹ Craig A. Blaising, “Biblical Hermeneutics: How Are We to Interpret the Relation Between the Tanak and the New Testament on This Question?,” in *The New Christian Zionism: Fresh Perspectives on Israel and the Land*, red. Gerald R. McDermott, (Downers Grove: Intervarsity, 2016), 88-89. De drie elementen die Blaising noemt verklaren waarom resp. New Creation Eschatology (bijv. bij Steven L. James) Social Identity Theory (bijv. bij J. Brian Tucker) en Messianic Judaism (bijv. bij Mark S. Kinzer) nauw verbonden zijn met het post-supersessionisme.

en post-supersessionistische denkkaders onderscheiden. De implicaties van deze paradigma's voor de kwestie van de landbelofte zullen hieronder aan de orde komen in de vorm van beschrijvingen van vier recente en representatieve narratieven die de gehele canon beslaan.

3.2.1 Hard supersessionistische landtheologie

Een recente complete Bijbelse theologie van het beloofde land, vanuit het perspectief van het harde supersessionisme, kwam van de hand van Oren Martin. Hij publiceerde *Bound for the Promised Land* in 2015¹¹².

Heilsgeschiedenis

Martin beschrijft zijn Oudtestamentische en Nieuwtestamentische theologie via het thema van het koninkrijk¹¹³. Hij definieert dat als “God’s people in God’s place under God’s rule”¹¹⁴. Martin onderscheidt een parallel in de Schrift: in *het begin* is er een protologische schepping in Gen. 1-2 en aan *het einde* een kwalitatief betere teleologische herschepping in Op. 21-22. Het middendeel van het narratief, de heilsgeschiedenis, ontvouwt zich conform een “programmatische agenda”¹¹⁵. Dat wil zeggen dat verschillende verbonden culminerend in het nieuwe verbond. Dat betekent dat met de komst van Christus alle Oudtestamentische beloften zijn vervuld: het koninkrijk is ‘reeds’ geïnaugureerd maar ‘nog niet’ geconsumeerd. De ware wijnstok is dan niet langer Israël, maar de christelijke kerk vanwege een “redemptive-historical shift”¹¹⁶. In het eschaton komt de geschiedenis van het Oudtestamentische Israël en de Nieuwtestamentische heidense kerk tot vervulling. Ze vormen een multinationalaal volk van God.

Oude Testament

Vervolgens bespreekt Martin het OT¹¹⁷. God belooft Abram land “for you cannot have a great nation without land”¹¹⁸. Met betrekking tot vier kwesties lijken de tekstuele gegevens

¹¹² Oren R. Martin, *Bound for the Promised Land: The Land Promise in God’s Redemptive Plan*, NSBT (Downers Grove: Intervarsity, 2015). Vgl. Munther Isaac, *From Land to Lands, from Eden to the Renewed Earth: A Christ-Centered Biblical Theology of the Promised Land* (Carlisle: Langham Monographs, 2015). Martin argumenteert tegen de opvatting dat het OT is vergeestelijkt in het NT. Deze vergeestelijking is verdedigd door William D. Davies, *The Gospel and the Land: Early Christianity and Jewish Territorial Doctrine* (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1994). Maar recenter nog door Philip S. Johnston en Peter W.L. Walker, red., *The Land of Promise: Biblical, Theological and Contemporary Perspectives* (Leicester: Apollos, 2000).

¹¹³ Martin, *Bound*, 31-59.

¹¹⁴ Martin, *Bound*, 33,42.

¹¹⁵ Martin, *Bound*, 56,115.

¹¹⁶ Martin, *Bound*, 130.

¹¹⁷ Martin, *Bound*, 31-114.

¹¹⁸ Martin, *Bound*, 63.

ambigu. De vraag is of de landbelofte (i) voorwaardelijk of onvoorwaardelijk (ii) nationaal of internationaal (iii) regionaal of globaal en of het (iv) vervuld of onvervuld is. Martin stelt vast dat de belofte zowel voorwaardelijke als onvoorwaardelijke elementen had: Gods genade is het fundament, maar menselijke gehoorzaamheid was daarbij noodzakelijk. Er zal eerst een nationale vervulling zijn, maar tegelijkertijd is er een eschatologische horizon waar zich een internationale vervulling zal aftekenen. De verschillende beschrijvingen van landsgrenzen wijzen op flexibiliteit, de omvang van het gebied blijkt afhankelijk van de omvang van het volk. Verder is er sprake van een parallelle realiteit waar het de vervulling van de landbelofte in het OT betreft: ‘reeds’ in Israëls historie maar tegelijkertijd tot in het eschaton ‘nog niet’. Martin spreekt in dit kader van een *transformatie* van de landbelofte bij de profeten. Een internationaal programma was hetgeen God vanaf het begin beoogde en in dat programma vormde het land Kanaän slechts een “transitional stage”¹¹⁹.

Nieuwe Testament

Een aanzienlijk kortere bespreking van het NT volgt¹²⁰. De beloftes uit het OT vinden hun *telos* in Christus, zij het in een “already-not yet fulfillment”¹²¹. De verbondsbeloften zijn de erfenis van “those united with him by faith in his death and resurrection”¹²². Jezus is de typologische vervulling van Israël, hij is het ware Israël dat de beloften vervult die gedaan zijn aan Abraham en David. Daarmee bedoelt Martin dat Jezus een ware exodus biedt naar een waar eschatologisch beloofd land en dat hij daarbij de beloofde rust biedt. Jezus sprak wel van een geografisch territorium, maar altijd “through the lens of other universalized texts”¹²³. Martin stelt dan ook dat de vervulling niet vergeestelijkt moet worden tot iets a-territoriaals. Er moet gedacht worden aan “spiritual realities coming into effect on the earth”¹²⁴. Tegelijkertijd spreekt hij van “fulfillment Christology” waarbij “physical locations of worship” zoals de tempel wel permanent *vervangen* worden door Christus¹²⁵. Volgens Martin laat Paulus een inaugurele vervulling van de landbelofte zien. Met name in Rom. 4:13 waar de apostel spreekt over de erfenis van gelovigen. Paulus gebruikt taal van het OT om een NT realiteit mee uit te drukken, dit noemt Martin “New Testament ‘christifying’ of the Old Testament ‘land’ theme”¹²⁶. Ook Petrus identificeert de kerk met het Israël van God. De

¹¹⁹ Martin, *Bound*, 104,115.

¹²⁰ Martin, *Bound*, 117-159.

¹²¹ Martin, *Bound*, 118.

¹²² Martin, *Bound*, 119.

¹²³ Martin, *Bound*, 125.

¹²⁴ Martin, *Bound*, 126.

¹²⁵ Martin, *Bound*, 128.

¹²⁶ Martin, *Bound*, 138.

heilshistorische wende in Christus “meant that the type met its terminus in the antitype”¹²⁷. Op grond van de beschrijving van de nieuwe schepping door Johannes concludeert Martin dat in het licht van Christus “the Old Testament types of Eden, land, temple and city are...coextensive and fulfilled in their antitype – the new heaven and new earth”¹²⁸.

3.2.2 Zacht supersessionistische landtheologie

Vanuit het perspectief van het zachte supersessionisme heeft met name de Nieuwtestamentische Bijbelse theologie van het Beloofde land van Gary Burge aandacht gekregen. Burge schreef in 2010 zijn *Jesus and the Land*, waarmee hij het meerderheidsstandpunt onder uitleggers lijkt te vertegenwoordigen¹²⁹.

Oude Testament

Burge opent zijn werk door de OT context van de thematiek te schetsen¹³⁰. Het land kan wel eens het meest centrale thema van het Bijbelse geloof zijn en daarom ook bij uitstek een manier om Bijbelse theologie te ordenen. Burge maakt duidelijk dat het land in het OT een fundamenteel thema is voor de Joodse identiteit, dat de belofte van het land verankerd ligt in het verbond en dat het land als zijnde ‘bijproduct’ daarom ook een conditionele aard heeft. Rechtvaardigheid blijkt een voorwaarde om er te leven, zo bleek uit de ballingschap en de terugkeer uit die ballingschap. Burge stelt dat het latere Diaspora-Jodendom zichzelf “*without a necessary territorial base*” beschouwde¹³¹. Het land werd in letterlijk-eschatologische termen geïnterpreteerd als belofte of in geestelijk-ethische termen als een aansporing tot rechtvaardigheid.

Nieuwe Testament

Het grootste gedeelte van het werk van Burge richt zich op het NT¹³². Burge spreekt van een “apparently muted interest in the land” in het NT¹³³. Restoratietheologie hing in de lucht en vormde een achtergrond van de evangeliën volgens Burge. Er waren drie Joodse strategieën ten opzichte van de Romeinse overheerser: samenwerking, afzondering en verzet. Volgens

¹²⁷ Martin, *Bound*, 150.

¹²⁸ Martin, *Bound*, 156.

¹²⁹ Gary M. Burge, *Jesus and the Land: The New Testament Challenge to ‘Holy Land’ Theology* (Grand Rapids: Baker, 2010).

¹³⁰ Burge, *Land*, 1-24.

¹³¹ Burge, *Land*, 23.

¹³² Burge, *Land*, 25-109.

¹³³ Burge, *Land*, 14.

Burge verzette Jezus zich niet maar zocht hij samenwerking. De nationale restoratie van Israël was slechts aanwezig “on the margin of Jesus’ thinking”¹³⁴. Burge stelt een continuïteit van Jezus en het land vast, want “Jesus was reliving Israelite history...within the *sacred geography* of Israel’s Promised Land”¹³⁵. Anderzijds ziet hij ook discontinuïteit: “Jesus appears as ‘the re-arranger of the Land’”¹³⁶. Het koninkrijk blijkt a-territoriaal ofwel hemels in Mat. 5:3-12. Israël heeft het land verspeeld vanwege onrechtvaardigheid volgens Luc. 13:6-9. En het land is aan een ander volk gegeven volgens Marc. 12:1-12. In het Johannesevangelie “the land is subsumed within John’s theology of Christological replacement/fulfillment”¹³⁷. Jezus is het huis van God in Joh. 8:59 “Divine space is now no longer located in a place but in a person”¹³⁸. Jezus ontvangt het land in Joh. 15:1-5 want “Jesus spiritualizes the land”¹³⁹. In Handelingen ziet Burge voornamelijk dat restoratie van het land wordt uitgebreid naar de missie van de restoratie van de wereld. Dat blijkt onder andere uit het contrast dat Lucas schetst tussen Jeruzalem en Rome. In Hand. 1:6 verandert Jezus het Joodse theologische wereldbeeld: “the initial restoration of Israel has already begun inasmuch as Christ, the New Temple, the new Israel, has been resurrected”¹⁴⁰. In Paulus’ toespraak in Hand. 13:16-41 blijkt dat het evangelie gefundeerd is op de beloften aan Abraham die vervuld zijn door Christus: dat Paulus de landbelofte niet noemt betekent dat deze tot vervulling is gekomen. Paulus’ behandeling van de drieslag tempel, stad en land is opvallend: Jeruzalem is vooral pragmatisch van belang. Kanaän schaart Paulus juist niet onder de privileges van Joden en de kerk blijkt nu de geestelijke tempel. Een bespreking van de Galatenbrief wijst uit dat er sprake is van een herdefiniëring van Israël “Paul’s ecclesiology finds in the Church the true heirs to Abraham’s faith and, hence, the true identity of Israel”¹⁴¹. Volgens Burge is Rom. 4:13 de enige Schriftplaats waar Paulus expliciet verwijst naar de landbelofte. De belofte is nu uitgebreid en geuniversaliseerd: over heidenen kan gezegd worden “their domain is God’s domain, their land is holy land”¹⁴². In Rom. 9-11 beschrijft Paulus het Jodendom buiten het christendom dat “continues to have a place in God’s eschatological plan...the covenants of Judaism are still in force”¹⁴³. Ongelovig Israël leeft nu onder oordeel, maar Paulus voorziet

¹³⁴ Burge, *Land*, 28.

¹³⁵ Burge, *Land*, 31.

¹³⁶ Burge, *Land*, 35.

¹³⁷ Burge, *Land*, 57.

¹³⁸ Burge, *Land*, 52.

¹³⁹ Burge, *Land*, 56.

¹⁴⁰ Burge, *Land*, 61.

¹⁴¹ Burge, *Land*, 83-84.

¹⁴² Burge, *Land*, 87.

¹⁴³ Burge, *Land*, 88.

een “future redemption in the plan of God that will include the Jewish people who originally rejected Christ”¹⁴⁴. Ongelovig Jodendom is geliefd door God, heeft een ereplaats en een blijvende rol. De profetie van toekomstige bekering behelst echter geen landbelofte want Christus is de erfgenaam en bovendien was Abraham herstel van de wereld beloofd, niet van Israël. Israël zal in het eschaton ook niet het middel zijn waardoor een nieuwe orde zal ontstaan. In de Hebreënbrieff is er sprake van “relocating the true Jerusalem” wat betekent dat de bestemming van gelovigen niet het geografische Jeruzalem, maar juist het hemelse Jeruzalem is¹⁴⁵. Het land is een schaduw, een metafoor die in het eschaton tot “religious nostalgia” is geworden¹⁴⁶. Burge leest Openbaring door een preteristische en idealistische lens en concludeert dat het de “bankruptcy of this world” beschrijft¹⁴⁷.

3.2.3 Non-supersessionistische landtheologie

Boyd Luter publiceerde in 2021 *God's Land Promise to Israel* waarin hij een complete Bijbelse theologie van het Beloofde land uiteenzette, vanuit het Amerikaanse non-supersessionistisch gezichtspunt¹⁴⁸.

Heilsgeschiedenis

Luter biedt allereerst een fundament voor zijn opvattingen¹⁴⁹. Hij borduurt voort op het idee van de ‘boekenkaften’ van Martin, ofwel de parallel van Gen. 1-2 en Op. 21-22. Hij identificeert een ‘spread chiasm’ in de genoemde boeken¹⁵⁰. Daarbij onderscheidt hij maar liefst acht parallellen. Van belang is vooral dat de landbelofte uit Gen. 12:1-3 in de chiasische structuur voorkomt in Op. 11:1-2,8. Luter stelt vast dat in beide gevallen *zowel Joden als heidenen* geografisch in de positie worden gebracht om gezegend te worden. Waar in het

¹⁴⁴ Burge, *Land*, 89.

¹⁴⁵ Burge, *Land*, 98.

¹⁴⁶ Burge, *Land*, 100,108.

¹⁴⁷ Burge, *Land*, 104,108.

¹⁴⁸ Boyd Luter, *God's Land Promise to Israel: Its Continuation from Genesis to Revelation* (Southlake: Gateway, 2021). Zie in deze lijn ook Darrell L. Bock en Mitch Glaser, red., *The People, the Land, and the Future of Israel: Israel and the Jewish People in the Plan of God* (Grand Rapids: Kregel, 2014), 25-147. Vanuit het kamp van het Europese non-supersessionisme kan gedacht worden aan de complete theologie Hendrik J. Koorevaar en Mart-Jan Paul, red., *The Earth and the Land. Studies about the Value of the Land of Israel in the Old Testament and Afterwards*, EDIS (Berlijn: Peter Lang, 2018).

¹⁴⁹ Luter, *Land*, xix-57.

¹⁵⁰ Luter, *Land*, 43-44. Een gespreid chiasme is een stijlform waarbij de spiegeling, de kruiselingse herhaling die het chiasme typeert, niet direct aansluit op het eerste deel van het paar. In dit geval wordt het chiasme gescheiden door alle boeken die de canon vormen en is de spiegeling te vinden in het eerste en laatste boek van de Bijbel.

canonieke meta-narratief van Martin de geografische positie van Israël geen plaats heeft, daar heeft het meta-narratief van Luter dus wel een ‘Joodse tint’.

Oude Testament

Vervolgens schenkt Luter aandacht aan het OT¹⁵¹. Luter bespreekt acht teksten in Genesis, waarin de landbelofte zich ontwikkelde. In Gen. 11:31-12:5a beloofde God aan Abram een land, nazaten en zegeningen. In Gen. 13:14-17 wordt met name duidelijk dat de landbelofte ofwel ‘het stof van de aarde’ voor eeuwig is. In Gen. 15:13-21 wordt duidelijk dat “the foundational purpose” voor Gods roeping van Abram uit Ur was om Kanaän in bezit te hebben¹⁵². In Gen. 17:1-8 wordt duidelijk dat het eeuwige verbond met Abraham behelst dat zowel de belofte van nageslacht als de belofte van het land eeuwig zijn. In Gen. 22:15-18 wordt vooruitgezien op het gegeven dat bezit van Kanaän militaire inspanning zou vereisen. In Gen. 22:15-18 wordt het verbond bevestigd aan Izak. En in Gen. 28:13-16 en in Gen. 35:9-13 aan Jakob en zijn nageslacht. Dan bespreekt Luter de overige Bijbelse verbonden en concludeert: “the Abrahamic Covenant is the immovable foundation for God’s relationship with Israel, and there are three side-by-side superstructures (the Mosaic, Davidic, and New Covenants) built upon it and anchored to it”¹⁵³. Enerzijds is het mozaïsche verbond primair verbonden met het land, het Davidische verbond met het nageslacht en het nieuwe verbond met de zegen. Anderzijds is de landbelofte onderdeel van zowel het Mozaïsche verbond als het Davidische verbond als het nieuwe verbond. De verschillende landsgrenzen in het OT verklaart Luter door een onderscheid te maken tussen het land dat is beloofd, het land dat werd toegewezen en het land dat werd bezet. Het land dat werd beloofd wordt geografisch geduid in Gen. 15:8 en 17:9 en later toegelicht in Ex. 23:31 en Deut. 1:7 en Joz. 1:4. Het land dat werd toegewezen is anders van vorm. De noordoostelijke en zuidoostelijke grens maken het land kleiner (Num. 34:1-12). Maar een gebied ten oosten van de Jordaan werd juist toegevoegd aan het land (Num. 32; cf. Joz. 13:8-19:5) hetgeen impliceert dat dit oorspronkelijk niet beloofd was. De omvang van het land dat werd veroverd is in de geschiedenis aan verandering onderhevig geweest. Luter beschouwt Ez. 47:13-48:35 als een profetie over een toekomstig millennium, het “is the same land, just different tribal and related allotments”¹⁵⁴. Verder merkt hij op dat Deut. 32:8-9 beschrijft dat alle naties grenzen

¹⁵¹ Luter, *Land*, 59-201.

¹⁵² Luter, *Land*, 69.

¹⁵³ Luter, *Land*, 121.

¹⁵⁴ Luter, *Land*, 148.

hebben die door God zijn vastgesteld.

Nieuwe Testament

Luter richt vervolgens aandacht op het NT¹⁵⁵. Hij begint zijn bespreking met een beschouwing van de Evangelien en Handelingen. Luter onderscheidt een verwijzingen naar de landbelofte – en de voorwaarde die daarbij geldt uit Lev. 26:41 - in Jezus' woorden die zijn opgetekend in Mat. 5:5 'Gelukkig de zachtmoedigen, want zij zullen de aarde beërven'. Verder maakt hij op uit Mat. 15:24 ('Ik ben alleen gezonden tot de verloren schapen van het huis Israëls') dat Jezus' bediening gericht was op het volk Israël binnen het historische land Israël. En uit de eindtijdrede wordt volgens de futuristische lezing van Luter duidelijk dat er een beloofd Land met een tempel zal zijn in het eschaton (Mat. 24 Marc. 13 en Luc. 21). In Lucas' Handelingen onderscheidt Luter ook verwijzingen naar de landbelofte. Zo wordt in Hand. 1:6-7 de verwachting van de apostelen verwoordt in hun vraag aan Christus: 'Heer, zult U in deze tijd het koninkrijk voor Israël herstellen?'. En de woorden van Petrus' toespraak - zoals beschreven in Hand. 3:17-21 ('tot op de tijden van de herstelling van alle dingen') – verwijzen terug naar deze thematiek. Paulus verwijst in zijn brieven slechts twee keer naar de landbelofte, omdat hij de apostel van de heidenen was. De eerste verwijzing duidt een eschatologische tempel in Jeruzalem: in 2 Thes. 2:4 staat opgetekend 'de zoon van het verderf, die...in de tempel van God gaat zitten'. De tweede verwijzing vindt Luter in Rom. 11:26a waar over het eschaton te lezen is dat Christus uit het aardse Jeruzalem zal komen, want 'Uit Sion zal de Redder komen'. Luter ziet exegetische ruimte voor een continuatie van de huidige aarde in de nieuwe hemel en nieuwe aarde op basis van 2 Petr. 3:7-13. Deze observatie onderstreept de eeuwigheid van de landbelofte. Luter schrijft dat in Op. 10-11 de openstaande beloftes worden vervuld, waaronder ook die uit Rom. 11:25-26. Over Op. 21-22 schrijft Luter "what *will be* in existence in the 'earth' part of the 'new heavens and earth' is *land*. The fact that the nations/Gentiles are going in and out of the eternal city implies they have...land beyond the city"¹⁵⁶.

3.2.4 Post-supersessionistische landtheologie

Grondlijnen van een post-supersessionistische theologie van het beloofde land zijn te vinden in *The New Christian Zionism* dat in 2016 werd gepubliceerd onder redactie van Gerald

¹⁵⁵ Luter, *Land*, 203-297.

¹⁵⁶ Luter, *Land*, 296.

McDermott¹⁵⁷. Het Bijbels-theologische gedeelte van dit werk biedt een gedeeltelijk overzicht van de canon middels een beknopte rondgang langs de Tenach, het evangelie naar Mattheüs, de twee werken van Lucas en de Paulijnse geschriften. Zoals het zachte supersessionisme overeenkomsten vertoont met het harde supersessionisme, zo zijn er ook duidelijke parallellen tussen non-supersessionisme en post-supersessionisme.

Oude Testament

Allereerst legt Blaising zich toe op de Tenach¹⁵⁸. Hij voorziet een etnisch, nationaal, territoriaal Israël als God zijn plan tot een einde heeft gebracht. Het NT biedt geen “shift in the plot line of the story” maar beschrijft een voortgaande onthulling van dit plan, waarin de Messias de zonde – de bedreiging voor de vervulling van het plan – weg zal nemen¹⁵⁹. Het verbond met de patriarchen ligt ten grondslag aan het landthema. Israëls aanwezigheid in het land “is always in Scripture by divine act”¹⁶⁰. In de Bijbel wordt de toekomstige restauratie van de natie beschreven in termen van de voltooiing. Maar in het OT zelf blijken profetieën een “prophetic camera technique” te gebruiken¹⁶¹. God heeft in Israëls historie aangetoond dat Hij verschillende elementen van de profetie op verschillende momenten vervult, een gedeeltelijke vervulling is bijvoorbeeld de terugkeer uit de Babylonische ballingschap.

Nieuwe Testament

De eerste analyse van het NT komt van de hand van Joel Willitts¹⁶². In het Mattheüsevangelie is de restauratie van Israël in het land een “fundamental *presumption*”¹⁶³. Willitts noemt een aantal invalshoeken die wijzen op een doorgaand belang van het land: de Joodse context die niet ter discussie wordt gesteld, de geografische oriëntatie van het document, het motief van Messianisme, de aardse natuur van het koninkrijk van God, de nadruk op het blijvende belang

¹⁵⁷ Gerald R. McDermott, red., *The New Christian Zionism: Fresh Perspectives on Israel and the Land* (Downers Grove: Intervarsity, 2016). Het post-supersessionistisch gedachtegoed is niet altijd eenduidig. Er is een stroming die geen continuering van de landbelofte onderschrijft. Zie bijv. Christopher Zoccali, *Whom God has Called: The Relationship of Church and Israel in Pauline Interpretation, 1920 to the Present* (Eugene: Pickwick, 2010). Door anderen binnen de beweging wordt echter gesteld dat dit inconsistent is (bijv. door Campbell, *Romans*, 150). Vanwege deze kanttekening wordt de afwijzing van een continuerende landbelofte als tussenpositie gezien en niet opgenomen in de schetsmatige vierdeling van dit onderzoek.

¹⁵⁸ Blaising, “*Tanak*,” 79-105.

¹⁵⁹ Blaising, “*Tanak*,” 81.

¹⁶⁰ Blaising, “*Tanak*,” 102.

¹⁶¹ Blaising, “*Tanak*,” 100 nt. 26.

¹⁶² Joel Willitts, “Zionism in the Gospel of Matthew: Do the People of Israel and the Land of Israel Persist as Abiding Concerns for Matthew?,” in *The New Christian Zionism: Fresh Perspectives on Israel and the Land*, red. Gerald R. McDermott, (Downers Grove: Intervarsity, 2016), 107-140.

¹⁶³ Willitts, “*Matthew*,” 110.

van Jeruzalem en de tempel, de soteriologie waarin de impact van bloedschuld op het land centraal staat en de eschatologie waarin Israël een rol speelt in het land.

In Lucas en Handelingen is het land van belang, volgens Mark Kinzer¹⁶⁴. Het koninkrijk van God is er historisch in verankerd en zal er in het eschaton voleindigd worden. Over Jeruzalem schrijft hij dat het “functioned...as a symbol for the land as a whole, as well as for the people destined to inherit it”¹⁶⁵. Het evangelie naar Lucas begint en eindigt in Jeruzalem en het middendeel beschrijft de reis naar Jeruzalem¹⁶⁶. Daarbij vallen drie zaken op: Jezus’ sympathie voor het lijden van de stad de val van de stad (in 70 A.D.) en de eschatologische hoop. Handelingen beschrijft een “outward flow and inward return” naar Jeruzalem¹⁶⁷.

Wanneer de Joodse gemeenschap zijn evangelie afwees, keerde Paulus zich in de gemeenschap waar hij was tot de heidenen. Kinzer schrijft hierover dat het niet betekent dat Israël haar status verspeeld had “but that it exposes itself to divine judgement (as in past eras) and delays the ultimate arrival of both national and cosmic redemption”¹⁶⁸. Verder maken Hand. 1:6 en 3:17-21 duidelijk dat het koninkrijk hersteld zal worden wanneer Israël zich bekeert. De Messias zal in Jeruzalem neerdalen volgens Hand. 1:12.

David Rudolph loopt de Paulijnse geschriften na op de thematiek van het beloofde land¹⁶⁹. Zijn uitgangspunt is dat de landbelofte aan Abraham zowel particularistische als universalistische elementen had. Deze twee elementen zijn volgens Rudolph dus niet contradictoir maar complementair aan elkaar. Vanuit dat perspectief moet Rom. 4:13 – waarin de ‘erfgenaam van de wereld’ aan de orde komt - dan ook gelezen worden. Rudolph beschrijft vijf invalshoeken uit de Paulijnse geschriften die de thesis ondersteunen dat Paulus een doorgaande verbondsidentiteit – de landbelofte inclusief - van Israël veronderstelde. Dit zijn in de Romeinenbrief ten eerste de gaven in 9:3-5, ten tweede de uniciteit in 11:1-2, ten derde de roeping in 11:29, ten vierde de beloften in 15:8 (cf. 9:25-26) en ten vijfde de verkiezing in 11:28. Het eerste argument blijkt het centrale punt waarnaar alle andere zaken graviteren, het betreft de gaven aan Israël zoals beschreven in 9:3-5.

¹⁶⁴ Mark S. Kinzer, “Zionism in Luke-Acts: Do the People of Israel and the Land of Israel Persist as Abiding Concerns in Luke’s Two Volumes?,” in *The New Christian Zionism: Fresh Perspectives on Israel and the Land*, red. Gerald R. McDermott, (Downers Grove: Intervarsity, 2016), 141-166.

¹⁶⁵ Kinzer, “*Luke-Acts*”, 142.

¹⁶⁶ Kinzer, “*Luke-Acts*”, 144.

¹⁶⁷ Kinzer, “*Luke-Acts*”, 147.

¹⁶⁸ Kinzer, “*Luke-Acts*”, 161.

¹⁶⁹ David Rudolph, “Zionism in Pauline Literature: Does Paul Eliminate Particularity for Israel and the Land in His Portrayal of Salvation Available for All the World?,” in *The New Christian Zionism: Fresh Perspectives on Israel and the Land*, red. Gerald R. McDermott, (Downers Grove: Intervarsity, 2016), 167-194.

3.3 Conclusies theologische denkkaders

Bij benadering kan worden gesteld dat een supersessionistische landtheologie zich kenmerkt door een transformatie van de landbelofte. In de kerkbedeling is er sprake van een *vergeestelijkingsmotief* in Christus en in het eschaton onderscheidt men een *universaliseringsmotief* met betrekking tot de nieuwe aarde. Anti-supersessionistische landtheologie kenmerkt zich daarentegen door een veronderstelde compabiliteit van de belofte van het begrensde beloofde land met heilshistorische ontwikkelingen. Gedurende de kerkbedeling is er sprake van een *inauguratiemotief* in de staat Israël en in de eschatologische bedeling een *voltooiingsmotief* waarin Israël een centrale rol heeft op de nieuwe aarde.

In de Bijbelse theologieën, van de vier sub-paradigma's, wordt van drie Schriftplaatsen uit de Romeinenbrief met name geclaimd dat deze direct verband houden met de landbelofte.

1. Martin en Burge beschrijven een verwijzing in 4:13.
2. Rudolph identificeert een verwijzing in 9:3-5¹⁷⁰.
3. Luter wijst op de locus classicus aangaande landbelofte in 11:25-27.

Deze teksten zullen in het volgende hoofdstuk eerst exegetisch geanalyseerd worden, uiteindelijk zullen opgedane inzichten worden teruggevoerd op de verschillende paradigma's.

¹⁷⁰ Rudolph ziet nog verwijzingen in 11:1-2 en 11:28-29 en 15:8 in verband met de centrale tekst van 9:3-5. Vanwege de beperkte omvang van dit werk, richt het onderzoek zich op de centrale tekst die Rudolph noemt.

H4. Exegetische analyses

In dit hoofdstuk staat de vraag centraal: *in hoeverre geven eventuele verwijsteksten naar de landbelofte in de Romeinenbrief er blijk van dat Paulus een continuering van deze landbelofte veronderstelde?* De drie voornaamste teksten die in het vorige hoofdstuk zijn geïdentificeerd in de literatuur komen in dit hoofdstuk nader aan de orde.

Daarbij worden steeds drie stappen doorlopen. Eerst wordt een overzicht van interpretaties geboden, waarbij wordt per interpretatie geïndiceerd of deze compatibel is met de landbelofte. Dit overzicht maakt steeds de cruciale exegetische overwegingen inzichtelijk, die als aandachtspunten worden meegenomen bij de eigen analyse. Dan volgt een literaire analyse waarbij elementen uit de epistolografie en de retoriek in de hand worden genomen om de directe literaire context te schetsen waarin de verwijstekst staat. Op grond van deze inzichten, wordt dan overgegaan tot het zwaartepunt van dit onderzoek: de eigen taalkundige analyse middels de historisch-grammaticale methode.

4.1 Romeinen 4:13a

NA28	Vertaling
13 Οὐ γὰρ διὰ νόμου ἡ ἐπαγγελία τῷ Ἀβραὰμ ἢ τῷ σπέρματι αὐτοῦ, τὸ κληρονόμον αὐτὸν εἶναι κόσμου,	13 Want de belofte aan Abraham en aan zijn nageslacht, [dat] hij de erfgenaam [zou] zijn van [een] wereld.

4.1.1. Interpretaties

In de literatuur kunnen grofweg drie verklaringen van Rom. 4:13 worden ontwaard.

Ten eerste wordt in de tekst een **ecclesiologische vergeestelijking** gelezen. Paulus refereert naar de landbelofte aan Israël. Maar in Christus is deze tot een geestelijke climax gekomen, namelijk in het koninkrijk van God dat de gehele aarde beslaat. De beloften uit het OT zijn immers vervuld in Christus en zo de geestelijke erfenis geworden van alle gelovigen in Christus (4:13)¹⁷¹. Uit Christus' opstanding volgt dat deze erfenis reeds is ontvangen door

¹⁷¹ Longenecker, *Romans*, 511.

gelovigen (4:24)¹⁷². En in Christus zijn er geen ‘boundary markers’ meer voor Israël zoals de wet, of in het verlengde daarvan “geographic separation” (4:14-15)¹⁷³.

Gewoonlijk wordt verondersteld dat Paulus hier exclusivistisch heeft geredeneerd: met de komst van de geestelijke vervulling is de aardse vervulling verworpen¹⁷⁴. Maar een inclusivistische lezing blijkt ook mogelijk: Paulus bewerkt de belofte met het oog op de huidige bedeling, maar in een toekomstige bedeling geldt de oorspronkelijke belofte¹⁷⁵.

Ten tweede wordt in de tekst een **eschatologische universalisering** gelezen. Paulus refereert naar de landbelofte aan Israël, maar onderstreept dat deze belofte uitgebreid is naar de gehele toekomstige nieuwe wereld. In Rom. 4 benadrukt Paulus immers dat het volk van God is uitgebreid, waaruit volgt dat “The promise *had to expand*” (cf. 4:16)¹⁷⁶. Later in de brief verwijst Paulus naar de erfenis in termen van de toekomstige nieuwe wereld (8:18-25)¹⁷⁷. Deze uitbreiding was reeds onderdeel van de belofte aan Abraham ‘in u zullen alle geslachten van de aardbodem gezegend worden’ (Gen. 12:3)¹⁷⁸. Verondersteld wordt dat in het OT reeds expliciete verwijzingen zijn naar het beërven van de wereld (bijv. Gen. 22:17-18 en Jes. 54:1-3)¹⁷⁹.

Wanneer Paulus hier exclusivistisch heeft geredeneerd, dan betekent dat dat het oorspronkelijke gebied onherkenbaar is na de gebiedsuitbreiding¹⁸⁰. Daarentegen harmoniseert een inclusivistische lezing het particularistische met het universalistische: Kanaän wordt beschouwd als een plaats op de nieuwe aarde¹⁸¹.

Ten derde wordt verondersteld dat de landbelofte **niet aan de orde** komt in dit vers, maar dat Paulus hier het geestelijke nageslacht van Abraham op het gehele aardrijk beschrijft. Uit de

¹⁷² Jewett, *Romans*, 325-326,503.

¹⁷³ Davies, *Gospel*, 175,177,179.

¹⁷⁴ Bijv. Cranfield, *Romans*₁, 239-240.

¹⁷⁵ Bijv. Kenneth S. Wuest, *Word Studies: From the Greek New Testament. Volume One* (Grand Rapids: Eerdmans, 1955), 69,198.

¹⁷⁶ Mark Forman, *The Politics of Inheritance in Romans*, SNTS (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 85.

¹⁷⁷ Robert H. Gundry, *Commentary on the New Testament: Verse-by-Verse Explanations with a Literal Translation* (Peabody: Hendrickson, 2010), 584.

¹⁷⁸ Hodges, *Romans*, 121.

¹⁷⁹ Moo, *Romans*, 299; Tucker, *Romans*, 73-80. Deze teksten beschouwt Rudolph als de wortel van de Joodse intertestamentaire uitlegtraditie waar het idee van Abraham als erfgenaam van de toekomstige wereld expliciet wordt genoemd (“Pauline,” 176-177). Forman biedt een overzicht van deze literatuur, waarbij hij als duidelijkste voorbeeld Jub. 32:18-19 noemt “I will give your descendants all of the land that is beneath the sky. They will rule over all the nations as they wish. Afterwards, they will gain the entire earth, and they will possess it [inherit it] forever” (*Inheritance*, 80-84).

¹⁸⁰ Bijv. Moo, *Romans*, 299-300. Een combinatie van een tegenwoordige vergeestelijking en een futuristische lezing (via ‘reeds’ en ‘nog niet’) wordt beschreven door bijv. Dunn, *Romans*₁, 213.

¹⁸¹ Bijv. Campbell, *Romans*, 149-153.

context blijkt immers, dat met name de citaten uit Genesis, niet naar de landbelofte verwijzen¹⁸². Ook verwijst κόσμος ofwel ‘wereld’ in de Romeinenbrief in geen geval naar land¹⁸³. Daarbij komt dat het OT geen belofte kent waarin Abraham of zijn nageslacht de wereld zal beërven¹⁸⁴.

Eenzijds zijn er Bijbelwetenschappers die het zwijgen van Paulus combineren met het idee dat de apostel de belofte verwerpt¹⁸⁵. Anderzijds zijn er uitleggers die het zwijgen verenigbaar achten met een continuerende landbelofte¹⁸⁶. In beide gevallen blijken andere argumenten doorslaggevend voor de kwestie.

Een eigen analyse zal zich dan moeten verhouden tot de vraag of Paulus’ hier zwijgt, uitbreidt of vergeestelijkt en of zijn woorden blijk geven van een continuatie van de landbelofte. Een literaire en taalkundige analyse zal licht werpen op deze kwestie.

4.1.2. Literaire analyse

Deze tekst is onderdeel van een perikoop die het gehele hoofdstuk beslaat (Rom. 4:1-25)¹⁸⁷. Deze perikoop volgt het retorische stijlmiddel van de paradeigma, waarbij Abraham wordt afgeschilderd als een exemplum¹⁸⁸. Paulus onderbouwt zijn stelling uit 3:31 – dat de wet bevestigd wordt door geloof – door Abraham als voorbeeld aan te dragen¹⁸⁹.

De perikoop wordt gevormd door een introductie (4:1-2) een middendeel (4:3-22) en dan een gevolgtrekking (4:23-25)¹⁹⁰. Het middendeel kan worden opgedeeld aan de hand van citaten van of allusies naar Gen. 15:6. Vier denkstappen kunnen worden ontwaard. *Ten eerste* wordt de tekst geciteerd uit Gen. 15:6LXX die Paulus zal verklaren in deze perikoop ‘En Abraham geloofde God en het werd hem tot gerechtigheid gerekend’ (4:3). *Ten tweede* wordt het werkwoord ἐλογίσθη ofwel ‘het is toegerekend’ uitgelegd (4:4-8). *Ten derde* wordt het werkwoord ἐπίστευσεν ofwel ‘hij heeft geloofd’ van toelichting voorzien (4:9-21). En ten

¹⁸² Nelson S. Hsieh, “Abraham as ‘Heir of the World’: Does Romans 4:13 Expand the Old Testament Abrahamic Land Promises?,” *MSJ* 26/1 (2015): 108.

¹⁸³ Luter, *Land*, 245.

¹⁸⁴ Everett F. Harrison, “Romans,” in *The Expositor’s Bible Commentary*, Volume 10, red. Frank E. Gaebelien, (Grand Rapids: Zondervan, 1976), 51.

¹⁸⁵ Bijv. Leon Morris, *The Epistle to the Romans*, PNTC (Grand Rapids: Eerdmans, 1988), 206.

¹⁸⁶ Bijv. Hsieh, “Abraham,” 95-110.

¹⁸⁷ Vgl. Longenecker, *Romans*, 481.

¹⁸⁸ Longenecker, *Romans*, 476,485 wijst op de formule Τί οὖν ἐροῦμεν εὐρηκέναι Ἀβραάμ τὸν προπάτορα ἡμῶν κατὰ σάρκα; die kenmerkend is voor deze retorische stijlfiguur.

¹⁸⁹ Longenecker, *Romans*, 475.

¹⁹⁰ Dunn, *Romans*, 198.

vierde wordt een conclusie getrokken: “Daarom is het hem ook tot gerechtigheid gerekend (4:22).

De sectie over ἐπίστευσεν is op dit moment in het bijzonder van belang en valt uiteen in drie secties over Abraham¹⁹¹. Eerst gaat het over de geschiedenis van de aartsvader (4:9-12) dan over de link tussen zijn geloof en de belofte (4:13-17a) en dan nog over de aard van zijn geloof (4:17b-21). Het vers dat voorligt vormt het begin van een sectie die 4:13-17a beslaat, dit is een sectie waarin ἐπαγγελία een dominant thema is¹⁹². In deze sectie wordt eerst een drietal argumenten opgeworpen, getuige het herhaaldelijke γὰρ ofwel ‘want’ (4:13-15)¹⁹³. Het gebruik van γὰρ in 4:13 verbindt dit vers met 4:12¹⁹⁴. Het maakt duidelijk dat de sectie een “explanatory function” heeft¹⁹⁵. De drievoudige onderbouwing leidt tot een conclusie getuige het Διὰ τοῦτο ofwel ‘Daarom’ (4:16-17a)¹⁹⁶. De parallelle formules οὐκ...μόνον ἀλλὰ καὶ (4:12) en οὐ...μόνον ἀλλὰ καὶ (4:16) ofwel ‘niet alleen...maar ook’ lijken hier te wijzen op een inclusio¹⁹⁷. Deze formules beschrijven dan de stelling, die hier wordt verklaard middels een drievoudige onderbouwing. Uitgaande van deze geschetste structuur, kan nu worden overgegaan tot een taalkundige analyse.

4.1.3. Taalkundige analyse

γὰρ ἡ ἐπαγγελία τῷ Ἀβραάμ *Want de belofte aan Abraham...*

Om te beginnen gebruikt Paulus de term ἡ ἐπαγγελία (‘de belofte’). De enkelvoudsvorm wijst erop dat Paulus hier aan één specifieke belofte denkt¹⁹⁸. Een aantal argumenten maakt het waarschijnlijk dat Paulus hier refereert aan de belofte die God aan Abraham deed met betrekking tot zijn erfgenaam: ‘talrijk zal uw nageslacht zijn’ (Gen. 15:6). *Ten eerste* wijst de inclusio van het middendeel van de perikoop hierop. In 4:3 wordt de tekst geciteerd en

¹⁹¹ Dunn, *Romans*₁, 198.

¹⁹² Dunn, *Romans*₁, 212.

¹⁹³ Vgl. John D. Harvey, *Romans*, EGGNT (Nashville: B&H, 2017), 125 die het eerste γὰρ als (anti)thesis interpreteert en de andere twee als argumentatie. Het eerste γὰρ verbindt volgens deze lezing de secties 4:3-12 met 4:13-24 (zoals ook in 4:3) de andere twee fungeren als onderbouwing (Longenecker, *Romans*, 509).

¹⁹⁴ Schreiner, *Romans*, 236.

¹⁹⁵ Moo, *Romans*, 298.

¹⁹⁶ Jewett, *Romans*, 328.

¹⁹⁷ Vgl. Ernst Käsemann, *Commentary on Romans* (Grand Rapids: Eerdmans, 1980), 121 over 4:16 “the formulation is parallel to that in v. 12b and is to be understood in light of it”

¹⁹⁸ Longenecker, *Romans*, 509.

geïntroduceerd als centrale thema van het middendeel, in 4:22 vormt een allusie naar de tekst de conclusie van het middendeel¹⁹⁹. *Ten tweede* wijst de voorafgaande sectie hierop (4:9-12)²⁰⁰. In 4:9 is er sprake van een allusie naar de tekst, die een reconstructie inleidt van deze historische gebeurtenis²⁰¹. *Ten derde* wijst de eigenlijke sectie hierop (4:13-17a). Paulus schrijft in de conclusie van deze sectie εἰς τὸ εἶναι βεβαίαν τὴν ἐπαγγελίαν ofwel ‘zodat de belofte zeker zou zijn’ waarmee hij verwijst naar de belofte aan Abraham (4:13,16)²⁰². *Ten vierde* wijst de volgende sectie hierop (4:17b-21). In 4:20 wordt τὴν ἐπαγγελίαν ofwel ‘de belofte’ ook genoemd en wordt deze geëxpliciteerd middels een citaat van Gen. 15:5LXX οὕτως ἔσται τὸ σπέρμα σου ofwel ‘zó zal uw nageslacht zijn’ (4:18).

ἢ τῷ σπέρματι αὐτοῦ
...en aan zijn nageslacht...

Deze belofte was volgens Paulus gericht aan Abraham ἢ τῷ σπέρματι ofwel ‘en aan zijn zaad’²⁰³. Het gaat in Rom. 4:13 primair over de wijze waarop Abraham zelf de oorspronkelijke belofte ontving²⁰⁴. Maar deze belofte aan Abraham is overgegaan op zijn nageslacht (4:16)²⁰⁵. De opvatting dat bij dit nageslacht gedacht moet worden aan fysieke afstammelingen, wordt ondersteund door een aantal argumenten²⁰⁶. *Ten eerste* wijst de introductie en gevolgtrekking van de perikoop hierop. Abraham wordt beschreven als τὸν προπάτορα ἡμῶν κατὰ σάρκα ofwel ‘onze voorvader naar het vlees’ (4:1-2). Het herhaaldelijke ἡμῶν mag dus worden opgevat als een verwijzing naar het lezerspubliek en daarvan is eerder in dit onderzoek geconstateerd dat het waarschijnlijk bestaat uit fysieke

¹⁹⁹ Dunn, *Romans*₁, 197 “The exposition proper (vv 3-22) is bracketed by explicit citation of the text itself (vv. 3, 22)”.

²⁰⁰ Dunn, *Romans*₁, 233 “The context of Gen 15:6 drawn in by implication in vv 11-12”.

²⁰¹ Longenecker, *Romans*, 509 “The noun ἐπαγγελία (‘the promise’) first appears in Romans here in 4:13 – though, of course, the topic is implied in Paul’s quotation of Gen. 15:6 in 4:3...and in Paul’s comments on that verse in 4:4-12”.

²⁰² Campbell, *Romans*, 150.

²⁰³ Paulus gebruikt ἢ omdat de ene belofte op twee manieren geïdentificeerd kon worden: bij Abraham of bij zijn zaad. Wanneer ἢ met ‘of’ vertaald wordt heeft dit een exclusieve connotatie, de inclusieve lezing die Paulus voor ogen had wordt duidelijk uitgedrukt in de vertaling ‘en’. Dit contra de meeste vertalingen. Maar wel volgens vertalingen als de NBV, WV, NASBRE. Longenecker beschouwt het als equivalent van καὶ (*Romans*, 510).

²⁰⁴ Er is immers sprake van een ellipsis waarbij ἔλαβεν (‘ontving hij’) uit v.11 herhaald mag worden. Contra NET ‘the promise was not fulfilled through the law’. Maar zoals HV ‘verkeeg niet door de wet’. Cursiveringen toegevoegd.

²⁰⁵ Vgl. τὴν ἐπαγγελίαν παντὶ τῷ σπέρματι ofwel ‘de belofte...voor het hele nageslacht’ (4:16). Dat de belofte is overgegaan op het hele nageslacht blijkt bij uitstek uit de tweede fase van de verbondssluiting waar God belooft: “Ik zal Mijn verbond maken tussen Mij, u en uw nageslacht” (Gen. 17:7). Dat Paulus aan deze tekst dacht, blijkt uit het gebruik van de naam Abraham, niet Abram, gekoppeld aan het citaat van Gen. 17:5LXX in 4:17

²⁰⁶ Vgl. Dunn, *Romans*₁, 216 “Paul accepts that the promise to the seed of Abraham must have the Jewish people in view”. In Gal. 3:16 gebruikt Paulus σπέρματι om te verwijzen naar Christus, maar de context maakt duidelijk dat Paulus het woord hier gebruikt om een collectief te duiden (Cranfield, *Romans*₁, 239).

afstammelingen van Abraham (4:23-25). *Ten tweede* wijst het middendeel hierop (4:3-22). Het werd reeds duidelijk dat Gen. 15: 6 de geschiedenis vormt die hier centraal staat. Het σπέρμα ofwel ‘nageslacht’ waar het over gaat in deze geschiedenis moet in lijn gezien worden met “iemand die uit uw eigen lichaam voortkomt” (Gen. 15:4). *Ten derde* wijst de voorgaande sectie hierop (4:9-12). De laatste gedachte in deze sectie fungeert - zoals beargumenteerd is bij de literaire analyse - waarschijnlijk als de thesis die in 4:13-17a wordt verklaard. En in 4:12 gaat het over Abrahams positie als πατέρα περιτομῆς... πατρὸς ἡμῶν ofwel ‘vader van de besnedenen...onze vader’ (cf. 4:1). *Ten vierde* wijst de sectie zelf hierop (4:13-17a). Paulus spreekt van παντὶ τῷ σπέρματι ofwel ‘het hele nageslacht’ waarmee hij net als in 4:12 één groep beschrijft met twee kenmerken: het is uit de besnijdenis én uit het geloof²⁰⁷. Wanneer Paulus Abraham in 4:16b-17a beschrijft als πατὴρ πάντων ἡμῶν ofwel ‘vader van ons allen’ dan doelt hij in lijn met de eerdere observaties over ἡμῶν wederom op zijn lezerspubliek, bestaande uit christelijke Israëlieten. *Ten vijfde* kan het ook uit de volgende sectie worden opgemaakt (4:17b-22). Het fundament voor de belofte dat Abraham een vader van vele volken zou worden (onder verwijzing van Gen. 17:5LXX in 4:17a) is volgens Paulus (onder verwijzing van Gen. 15:6LXX in 4:18) de belofte van een talrijk nageslacht²⁰⁸. Ook in de tweede fase van de verbondssluiting in Gen. 17 betrof de belofte fysiek nageslacht²⁰⁹. Paulus onderstreept dit door de fysieke reproductie van Abraham en Sara respectievelijk in termen van het σῶμα (‘lichaam’) en de μήτρας (‘baarmoeder’) te beschrijven (4:19).

Over de πολλῶν ἔθνῶν ofwel ‘vele volken’ die het nageslacht vormen kunnen nu twee zaken worden opgemerkt vanuit de context uit Genesis. Het is aannemelijk dat deze ἔθνῶν uit Abrahams lichaam zijn voortgekomen (Gen. 15:4) en dat er dus geen heidense volken mee

²⁰⁷ Moo, *Romans*, 296 schrijft over 4:12 “Paul is referring to Jewish Christians”. En Käsemann, *Romans*, 121 over 4:16 “Strictly the formulation fits only Jewish-Christians, who alone can show the characteristics of deriving both from the law and from the faith of Abraham”.

²⁰⁸ Schreiner, *Romans*, 236 bestempelt de beloftes uit Gen. 15 en 17 als “equated” wat niet ondenkbaar is wanneer ze worden beschouwd als twee fasen van dezelfde verbondssluiting (Block, *Covenant*, 75). Ten grondslag aan deze twee fasen ligt de belofte van God aan Abraham om hem tot een ἔθνος μέγα ofwel ‘groot volk’ te maken (Gen. 12:2). Dit grote volk zal zich blijkbaar vormen tot een πλήθους ἔθνῶν ofwel ‘menigte volken’ (Gen. 17:4).

²⁰⁹ Dit blijkt uit Gen. 17:9 “uw nageslacht na u, al hun generaties door”. Vgl. Arnold G. Fruchtenbaum, *The Book of Genesis: Exposition from a Messianic Jewish Perspective*, ABC (San Antonio: Ariel Ministries, 2020), 271 “This is fulfilled in two Jewish nations, Israel and Judah”. Hij denkt daarbij echter ook aan Arabische volkeren en stammen. Maar die aanvulling lijkt niet in lijn met de context, vgl. Leon J. Wood, *A Survey of Israel's History: Revised & Enlarged* (Grand Rapids: Zondervan, 1987), 43 “A son, Ishmael, was now born to Hagar, but God indicated that he was not the one through whom the promised posterity should come (Gen. 16:7-16; 17:20-21)”.

wordt bedoeld maar juist Israëlitische volken²¹⁰. Verder geeft deze lezing – gekoppeld aan de nadruk op het begrip ‘talrijk’ in de context (Gen. 17:2,4) - aanleiding om te veronderstellen dat het beter is om πολλῶν niet kwantitatief op te vatten (als een grote hoeveelheid volken) maar juist kwalitatief (als omvangrijke volken)²¹¹. Met het oog op de historie die hem bekend was zal Paulus bij uitstek gedacht hebben aan het Samaritaanse volk en het Joodse volk, deze volken vormden in het verleden respectievelijk het noordelijke en zuidelijke koninkrijk van Israël (cf. Hand. 8:9; 10:22)²¹².

τὸ κληρονόμον αὐτὸν εἶναι κόσμου

...[dat] hij de erfgenaam [zou] zijn van [een] wereld

Abraham en zijn nageslacht - dat zich had gevormd tot de twee omvangrijke Israëlitische volken - wordt door Paulus beschreven als τὸ κληρονόμον ofwel ‘de erfgenaam’²¹³. Zowel Mozes als Paulus werpt licht op de aard van de specifieke erfenis die Abraham en zijn zaad ten deel valt²¹⁴. In Genesis 15 wordt het duidelijk dat de erfenis bestaat uit het land Kanaän en een talrijk nageslacht²¹⁵. Er is geen aanleiding om te veronderstellen dat in het OT deze belofte is uitgebreid tot het gehele aardrijk²¹⁶. In de Romeinenbrief gebruikt Paulus echter het

²¹⁰ Herman Ridderbos, *Aan de Romeinen*, CNT2 (Kampen: Kok, 1959), 99 stelt dit vast, maar ziet bij Paulus een omkering van “de eerste en directe zin der woorden in Gen. 15 – welke immers op Abrahams natuurlijke nakomelingen betrekking hebben”. Vgl. Burge, *Land*, 87.

²¹¹ Voor deze betekenis van πολλῶν, zie BDAG, 848-849. De LXX hanteert hetzelfde woord voor de belofte van het πληθύνω ofwel ‘talrijk maken’ (Gen. 17:2) en het gevolg van de πλήθους ἐθνῶν ofwel ‘menigte volken’ (17:4). Dit indiceert dat de nadruk hier ligt op de omvang van de mensengroepen die de volken vormen. Hoewel ἐθνῶν bij Paulus gewoonlijk heidenvolken duidt, geeft de context van Gen. 17 geen ruimte voor deze lezing. Immers, de belofte aan Abraham in 17:6 is dat uit hem koningen zullen voortkomen (ἐκ σοῦ betekent ‘uit u’). Significant is dat het woord ἐθνῶν ook het idee van land behelst (Forman, *Inheritance*, 74) en dat de volken die worden geformeerd in Abrahams fysieke nageslacht toch worden gelokaliseerd in Kanaän (Gen. 17:8).

²¹² Zie BDAG, 276. Voor het onderscheid tussen het volk Israël, het Joodse volk en het Samaritaanse volk, zie Jason A. Staples, *The Idea of Israel in Second Temple Judaism: A New Theory of People, Exile, and Israelite Identity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2021), 339-348.

²¹³ Daniel B. Wallace, *Greek Grammar Beyond the Basics: An Exegetical Syntax of the New Testament* (Grand Rapids: Zondervan, 1996), 196 nt. 74 legt uit dat bij twee accusativi het voornaamwoord als subject fungeert. Daarmee is αὐτὸν het subject bij de infinitivus finalis εἶναι. Dit woord slaat taalkundig terug op Abraham, maar sluit daarbij ook zijn zaad in “since from a Jewish perspective Abraham ‘includes’ his posterity and his posterity represents him” (Forman, *Inheritance*, 63 nt. 16.).

²¹⁴ Cranfield, *Romans*, 405 waarschuwt tegen het vermengen van inzichten uit Rom. 8 (en Gal. 3-4) bij het exegetiseren van Rom. 4 omdat de contexten te veel afwijken: het gaat in hfst. 4 om erfgenamen van Abraham en in hfst. 8 om erfgenamen van God. Zie voor ditzelfde punt ook: Hsieh, “Abraham,” 105-106.

²¹⁵ Block, *Covenant*, 84-85 schrijft over de stand van zaken tot op Gen. 15 “to this point the promise of land had been the center of gravity (12:1, 7; 13:14-17), YHWH had also guaranteed him descendants (zera; 12:7; 13:15), who would fill the land from one end to the other (13:15)”

²¹⁶ Gewoonlijk worden er drie aanwijzingen aangedragen voor zo’n uitbreiding (vgl. Rudolph, “Pauline,” 176). *Ten eerste* wijst men op Genesis waarin Mozes toevoegt dat het nageslacht de poort van de vijanden in bezit zal hebben (22:17; 24:60). Echter, het gaat in Genesis om vijanden in het land Kanaän, aldus Allen P. Ross, *Creation & Blessing: A Guide to the Study and Exposition of Genesis* (Grand Rapids: Baker, 1998), 401. *Ten tweede* wordt er gewezen op Jes. 54:1-3LXX καὶ τὸ σπέρμα σου ἔθνη κληρονομήσει ofwel ‘uw nageslacht zal de heidenvolken in bezit nemen’. Echter, in deze tekst wordt ook gesproken over heidenen in het land Kanaän,

woord κόσμου ofwel ‘wereld’ om deze erfenis mee uit te drukken²¹⁷. Omdat Paulus naar deze erfenis verwijst ligt het voor de hand dat het woord in overeenstemming met de betekenis van Gen. 15 moet worden opgevat. En dit is mogelijk wanneer κόσμου het idee van ‘bewoonde wereld’ beschrijft, in de zin van: bevolkt grondgebied²¹⁸. Het is denkbaar dat Paulus voor κόσμος heeft gekozen, omdat het de twee componenten van de erfenis tegelijkertijd uitdrukt: een groot volk (‘bevolkt’) in het land (‘grondgebied’). Omdat het Grieks anarthreus is, bepaalt de veronderstelde betekenis van κόσμου de weergave van het lidwoord²¹⁹. De omissie van het lidwoord geeft ruimte voor een onbepaalde lezing: een bevolkt grondgebied. Daarbij is het mogelijk dat de onbepaalde lezing (‘een’) moet uitdrukken dat de erfenis wordt ontvangen te midden van andere bewoonde werelden²²⁰.

Deze opvatting is aannemelijk met het oog op Paulus’ woorden in 1:8 waar hij schrijft over τῷ ὅλῳ κόσμῳ ofwel ‘de hele wereld’. Enerzijds doelt Paulus met κόσμῳ in dit vers ook de bewoonde wereld, anderzijds impliceren de woorden τῷ ὅλῳ dat Paulus zich ook verschillende stukken bewoonde wereld kan voorstellen²²¹. Wanneer het vers op deze wijze gelezen wordt, dan heeft Paulus primair de aard van de gehele erfenis van Israël voor ogen, die het in de toekomst zal beërven: *een bewoonde wereld*. De impact daarvan op heidenen klinkt daarbij op de achtergrond ook mee, omdat het andere bewoonde werelden veronderstelt. Paulus geeft deze elementen van de erfenis dan gecomprimeerd weer²²².

aldus John N. Oswalt, *The Book of Isaiah, Chapters 40-66*, NICOT (Grand Rapids: Eerdmans, 1998), 417. *Ten derde* is het consensus onder uitleggers dat de uitbreidingsgedachte prominent aanwezig is in de intertestamentaire uitlegtraditie, die zich op bovenstaande teksten baseerde, aldus Forman, *Inheritance*, 80,84. Echter, het getuigenis van de literatuur uit de tweede tempel periode is dermate ambivalent van aard, dat het geen uitsluitel kan geven over de toenmalige heersende opvatting (Hsieh, “*Abraham*,” 101-106).

²¹⁷ Brendan Byrne, *Romans*, SPS (Collegeville: Liturgical, 2007), 152.

²¹⁸ Gerhard Kittel, *Theological Dictionary of the New Testament, Volume III* (Grand Rapids: Eerdmans, 1965), 888 “In the promise to Abraham...the sense of inhabited world merges into that of the nations of the world”.

²¹⁹ Wallace, *Grammar*, 243-245. De drie mogelijkheden zijn: ‘een wereld’ (onbepaald) ‘de wereld’ (bepaald) of eventueel ‘wereld’ (kwalitatief). Wallace beschouwt de aarde als monadisch en kiest voor ‘de wereld’.

²²⁰ Vgl. Harrison, “*Romans*,” 51 “Furthermore, ‘world’ lacks the article, so that it is not likely intended to denote the physical world”. Fitzmyer, *Romans*, 384 merkt over de samenvoeging van de eigenlijke erfenis (land en nageslacht) en de beloofde implicaties daarvan (zegen) op “This embellishment was based on the universality mentioned in Gen 12:3...This universality came to be associated with the ‘inheritance’...that Abraham and his offspring were to expect.”

²²¹ Jewett, *Romans*, 120 verzet zich tegen het idee van de meeste uitleggers dat er hier sprake zou zijn van een hyperbool “there are many examples of events in Rome being reported throughout the empire, which in the Roman view comprised the entire world”. Verschillende uitleggers wijzen erop dat hier niet het gehele aardrijk wordt bedoeld, maar dat het woord verschillende plaatsen binnen de totaliteit van de bewoonde wereld duidt (zie met name Longenecker, *Romans*, 106-107; Moo, *Romans*, 60; Schreiner, *Romans*, 54).

²²² De drie elementen van de belofte – land, nageslacht en zegen – worden hier volgens Moo samengevat (*Romans*, 299) en volgens Schreiner samengevoegd (*Romans*, 235). Er zijn uitleggers die stellen dat Paulus hier het zegen-element ofwel “the implications of the overall promise” benadrukt, zie bijv. Michael P. Middendorf, *Romans 1-8*, CC (Saint Louis: Concordia, 2013), 353. Er zijn ook uitleggers die juist “an emphasis on people

4.1.4. Conclusie

Er worden grofweg drie exegeses van Rom. 4:13 geboden in de literatuur, waar het Paulus' omgang met de landbelofte betreft. Paulus *vergeestelijkt* of *vergroot* de landbelofte of hij *zwijgt* erover. Gebleken is dat deze lezingen alle drie verenigbaar zijn met zowel een afwijzing als een bevestiging van de oorspronkelijke landbelofte. Immers, een argument van stilte laat ruimte voor uiteenlopende interpretaties en een transformatie annuleert niet ipso facto dat wat er voorheen was. De exegetische analyse van dit onderzoek bracht een vierde alternatief voor het voetlicht. Aannemelijk is dat Paulus de oorspronkelijke belofte in de oorspronkelijke vorm heeft *herhaald*. Deze lezing wijst op een continuerende landbelofte.

4.2 Romeinen 9:3b-5a

NA28	Vertaling
3 ἡ ὑπόμνην γὰρ ἀνάθεμα εἶναι αὐτὸς ἐγὼ ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ ὑπὲρ τῶν ἀδελφῶν μου τῶν συγγενῶν μου κατὰ σάρκα,	3 ik bad immers, zélf vervloekt te zijn, weg van de Christus, ten behoeve van mijn broeders, mijn verwanten naar [het] vlees
4 οἵτινές εἰσιν Ἰσραηλῖται, ὧν ἡ υἰοθεσία καὶ ἡ δόξα καὶ αἱ διαθήκαι καὶ ἡ νομοθεσία καὶ ἡ λατρεία καὶ αἱ ἐπαγγελίαι,	4 dat zijn Israëlieten, hunner [zijn] het zoonschap en de heerlijkheid en het verbond ²²³ en de regelgeving en het dienstbetoon en de beloften
5 ὧν οἱ πατέρες καὶ ἐξ ὧν ὁ Χριστὸς τὸ κατὰ σάρκα	5 hunner [zijn] de vaders uit wie zélf's de Christus naar het vlees [is]

4.2.1. Interpretaties

Er zijn grofweg drie interpretaties van de verschillende kenmerken van Israël in Romeinen 9:4 in de literatuur te vinden.

(descendants) rather than the earth” onderscheiden (James, *Land*, 129). Andere uitleggers zien een directe verwijzing naar het land-element van de belofte, het zij in uitgebreide vorm (bijv. Campbell, *Romans*, 151-152).²²³ De NA28 heeft αἱ διαθήκαι maar beschrijft een alternatief in de sterk geattesteerde enkelvoudsvorm ἡ διαθήκη. De enkelvoudsvorm ἡ διαθήκη lijkt echter wel een plausible lezing om een aantal redenen. Ten eerste, de externe attestatie van $\mathfrak{B}46$ B versus \aleph C is minimaal gelijkwaardig. Ten tweede, het interne bewijs uit de brief in 11:27 wijst op een enkelvoudsvorm (Tucker, *Romans*, 126-127). Ten derde, in het Corpus Paulinum komt de meervoudsvorm slechts sporadisch voor (Gal. 4:24; Ef. 2:12). En de apostel lijkt in die gevallen een verklaring te bieden voor dit afwijkende gebruik, aldus Ellen J. Christiansen, *The Covenant in Judaism and Paul: A Study of Ritual Boundaries as Identity Markers* (Leiden: Brill, 1995), 221-222. Ten vierde, de meervoudsvorm komt niet voor in de Tenach, de enkelvoudsvorm heeft zodoende geen toelichting nodig (Tucker, *Romans*, 127).

Ten eerste zijn er uitleggers die stellen dat Paulus de eigenschappen van het tegenwoordige Israël beschrijft in het **huidige heilshistorische bestel**. Sommige uitleggers onderscheiden daarbij twee parallele godsvolken namelijk Israël en de christelijke kerk. In dit vers worden dan de privileges van het niet-christelijke godsvolk Israël beschreven²²⁴. Andere uitleggers stellen echter dat de eigenschappen het tegenwoordige Israël beschrijven. Zowel het ongelovige deel als het christelijke deel van Israël hebben deze eigenschappen gemeen²²⁵.

Ten tweede zijn er uitleggers die ook van mening zijn dat de privileges tegenwoordig Israël toebehoren, maar dat er sprake is van een **alternatieve definiëring van Israël**. Enerzijds zijn er uitleggers die stellen dat Paulus privileges beschreef van het ‘Israël in Israël’ – het gelovige overblijfsel (cf. 9:6) - en niet aan het ongelovige volk²²⁶. Anderzijds is er een groep die stelt dat de beloften gericht zijn tot het ‘Israël van God’ - de christelijke kerk (cf. Gal. 6:16) - hetgeen zou impliceren dat de beloften gelden voor het overblijfsel en gelovige heidenen²²⁷.

Ten derde menen sommige uitleggers dat de privileges **niet van toepassing** zijn op het tegenwoordige heilshistorisch bestel van de christelijke kerk. Sommige uitleggers zijn van mening dat de privileges sec het verleden van het Israël beschrijven²²⁸. Andere uitleggers onderschrijven dat de privileges tot het verleden van Israël behoren, maar vullen aan dat ze – al dan niet volledig – in de toekomst het volk Israël ook weer zullen kenmerken²²⁹.

Een eigen analyse moet zich richten op de vraag of Paulus daarbij de landbelofte heeft ingesloten. Het bovenstaande overzicht maakt inzichtelijk dat bij een analyse nog bijzondere aandacht moet uitgaan naar twee kwesties: de *bedeling* waar Paulus over spreekt en de *definitie van Israël* die hij hanteert.

²²⁴ Bijv. het biconvenantalisme van Stanley K. Stowers, *A Rereading of Romans: Justice, Jews, and Gentiles*. (Londen: Yale University Press, 1994).

²²⁵ Bijv. Charles E.B. Cranfield, *A Critical and Exegetical Commentary on the Epistle to the Romans: Commentary on Romans IX-XVI and Essays*, ICC (Edinburgh: T&T, 1979), 459.

²²⁶ Bijv. Morris, *Romans*, 341.

²²⁷ Bijv. Longenecker, *Introducing*, 417-418.

²²⁸ Bijv. Johannes Munck, *Christ and Israel: An Interpretation of Romans 9-11* (Philadelphia: Fortress, 1967), 30; Vgl. Van Bruggen, *Romeinen*, 135-136.

²²⁹ Bijv. Michael J. Vlach, “A Non-Typological Future-Mass-Conversion View,” in *Three Views on Israel and the Church: Perspectives on Romans 9-11*, red. Jared Compton en Andrew D. Naselli, (Grand Rapids: Kregel, 2018), 68. Er zijn ook uitleggers die na een partiële vervulling alleen nog de climax verwachten: de verbondsbeloften ofwel de verlossing van Israël (bijv. Schreiner, *Romans*, 474-476).

4.2.2 Literaire analyse

Paulus begint zijn derde en laatste dogmatische onderdeel van zijn brief in hfst. 9. Zoals eerder in dit onderzoek is beargumenteerd, verantwoordt Paulus in dit gedeelte de implicaties van zijn evangelie voor het verbondsvolk Israël (hfst. 9-11)²³⁰. De eerste vijf verzen vormen een “introductory paragraph”²³¹. Deze alinea wordt ingeleid met een christelijke vorm van een conventionele getuigenisverklaring uit de oudheid, waarin de waarachtigheid van de schrijver wordt onderstreept (9:1)²³². Daarop volgt de beschrijving van de daadwerkelijke stelling (via ὄτι ofwel ‘dat’) waar een negatief gemoed wordt geschetst (9:2)²³³. En daarop volgt de verklaring van deze stelling (via γὰρ ofwel ‘want’) waarin Paulus een wensgebed beschrijft (9:3a) en verklaart dat hij dit ten behoeve van (ὕπὲρ) zijn broeders heeft gevraagd (9:3b)²³⁴. De alinea wordt afgesloten met een theologische lofprijzing die het einde vormt van zijn wensgebed: ‘God, die boven alles verheven is, zij geprezen tot in eeuwigheid. Amen’. (9:5b NBV)²³⁵.

De tussenliggende sectie is voor dit onderzoek met name van belang (9:3c-5a). Paulus verklaart hier middels een compositie van stijlvormen zijn wensgebed. Het is aannemelijk dat hier sprake is van een inclusio: deze wordt gevormd door zinsneden waarin de woorden κατὰ σάρκα ofwel ‘naar [het] vlees’ benadrukt worden (vv. 3b,5a)²³⁶. Deze inclusio omsluit een zesvoudige polysyndeton: dat is een oppuntstelling waarin καὶ ofwel ‘en’ herhaaldelijk gebruikt wordt (vs. 4)²³⁷. Literair lijkt het antecedent van de privileges Ἰσραηλιῖται ofwel ‘Israëlieten’²³⁸.

Verder mag worden verondersteld dat Paulus bij deze opsomming een chiasmatische structuur heeft gehanteerd²³⁹. Ten eerste, sluit het aan bij de gebruikelijke opvatting dat er sprake is van

²³⁰ Moo, *Romans*, 570, 576.

²³¹ Harvey, *Romans*, 222.

²³² Jewett, *Romans*, 557.

²³³ Schreiner, *Romans*, 469.

²³⁴ Jewett, *Romans*, 560.

²³⁵ Voor deze theocentrische lezing, zie bijv. James D.G. Dunn, *Romans 9-16*, WBC (Grand Rapids: Zondervan, 1988), 529.

²³⁶ Twee argumenten wijzen op een inclusio. Ten eerste wijst het parallelle woordgebruik hierop. Dunn schrijft “The bracketing of the catalog with the two *kata sarka*...phrases will hardly have been accidental on Paul’s part” (*Romans*₂, 535). Ten tweede wijst de onnodigheid van de inpassing hierop. In 9:3 drukt συγγενῶν ofwel ‘verwanten’ de fysieke afstamming al uit. En in drukt 9:5 ἐξ ὧν ofwel ‘uit hen’ het idee van fysieke afstammelingen al uit (vgl. ἐξ Ἰσραὴλ ofwel ‘uit Israël’ zonder toevoeging in 9:6).

²³⁷ Jewett, *Romans*, 556.

²³⁸ Dunn, *Romans*₂, 522. Maar omdat het equivalenten blijken, treedt er geen betekenisverandering op wanneer συγγενεῖς ofwel ‘verwanten’ (Harvey, *Romans*, 222) of ἀδελφοί ofwel ‘broeders’ (Longenecker, *Romans*, 782) als referent wordt beschouwd.

²³⁹ Christiansen, *Covenant*, 217-228; Tucker, *Romans*, 125.

twee sets van drie concepten²⁴⁰. *Ten tweede*, het chiasme wordt beschouwd als een retorische conventie en is op verschillende plaatsen in de Romeinenbrief geïdentificeerd²⁴¹. *Ten derde*, de paren die worden gevormd door de spiegeling, houden nauw verband met elkaar, in het licht van de door Paulus beschreven geschiedenis van Abraham in hfst. 4²⁴². Schematisch kan het gebed van Paulus dan als volgt worden vormgegeven²⁴³:

E | want ik zelf bad, vervloekt te zijn, weg van de Christus, ten behoeve van mijn broeders
D | mijn verwanten naar het vlees die zijn Israëlieten
C | hunner [zijn] het zoonschap
B | en de heerlijkheid
A | en het verbond
A1 | en de regelgeving
B1 | en het dienstbetoon
C1 | en de beloften
D1 | hunner [zijn] de vaders uit wie zelfs de Christus naar het vlees [is]
E1 | God, die boven alles verheven is, zij geprezen tot in eeuwigheid. Amen.

4.2.3 Taalkundige analyse

Om Paulus' argumentatie inzichtelijk te maken, wordt bij de taalkundige analyse de tekst niet diachronisch langsgelopen, maar worden de paren van het chiasme steeds na elkaar

²⁴⁰ Harvey, *Romans*, 224. Significant is dat de uitgangen van zowel het derde element (η διαθηκη) als het zesde element (αι επαγγελια) afwijken van de andere vier woorden: deze observatie ondersteunt de opvatting dat er sprake is van twee rijen van drie. De gebruikelijkere opvatting dat er sprake is van een homoioteleuton – elementen die op grond van assonantie als parallel worden beschouwd (Jewett, *Romans*, 31,556) – kan met de tekstkritische keuze voor η διαθηκη worden afgewezen (vgl. Dunn, *Romans*, 522).

²⁴¹ Met name is daarbij significant dat de aansluitende sectie van Rom. 9:6-29 door sommige uitleggers ook als chiasme wordt beschouwd, zie bijv. Pablo T. Gadenz, “The Lord Will Accomplish His Word’: Paul’s Argumentation and Use of Scripture in Romans 9:24-29,” *Letter & Spirit* 2 (2006): 75-91. Voor andere chiasmen in de Romeinenbrief zie bijv. Jewett, *Romans*, 30-31; Longenecker, *Introducing*, 178-179.

²⁴² Christiansen, *Covenant*, 219 “The advantage of this structure is that the traditional identification of law and covenant is maintained...from the Jewish back ground [sic]. Further, adoption and promise may be related as in...4:13-25”. In de exegetische analyse van Rom. 4 is geargumenteed dat Paulus congeniaal aan de Tenach heeft geredeneerd: het nageslacht (het zoonschap) is de toezegging gedaan (de belofte) dat het erfgenaam zal zijn van wereld (de heerlijkheid) om tot zegen te zijn van andere werelden (het dienstbetoon).

²⁴³ Dat τῶν συγγενῶν μου κατὰ σάρκα een bijzin vormt die ἀδελφοί ofwel ‘broeders’ verklaart wordt gewoonlijk aangenomen (bijv. Cranfield, *Romans*, 459). Drie argumenten wijzen vervolgens op de eenheid τῶν συγγενῶν μου κατὰ σάρκα οἵτινες εἰσιν Ἰσραηλιται ofwel ‘mijn verwanten naar het vlees, dat zijn Israëlieten’. Ten eerste, οἵτινες is verbonden het voorafgaande, het fungeert immers “to indicate that persons (or things) belong to a certain class” (vgl. BDAG, 729). Ten tweede, deze lezing “the title of honor Ἰσραηλιται...establishes a link to the πατέρες, the patriarchs as the bearers of the promise” (vgl. Käsemann, *Romans*, 258). Ten derde brengt deze lezing een parallel tot stand tussen twee zinsneden, die verwijzen naar gebed: ἡσχόμην (‘ik heb gebeden’) in vs. 3 en εὐλογητός (‘geprezen’) in vs. 5 (vgl. Jewett, *Romans*, 557). Ten vierde komt nu het parallellisme van het zesvoudige polysyndeton als eenheid naar voren (vgl. Christiansen, *Covenant*, 218-219).

besproken²⁴⁴.

D

τῶν συγγενῶν μου κατὰ σάρκα, οἵτινές εἰσιν Ἰσραηλίται
mijn verwanten naar [het] vlees die zijn Israëlieten...

Paulus geeft hier blijk van betrokkenheid op zijn συγγενεῖς ofwel ‘verwanten’²⁴⁵. Dat Paulus het over ongelovigen heeft binnen deze groep volksgenoten blijkt uit drie zaken. *Ten eerste*, Paulus’ negatieve gemoedstoestand is hier een indicator van (9:2)²⁴⁶. *Ten tweede* blijkt dit uit zijn wensgebed ‘door een vloek [gescheiden] te zijn van Christus’ (9:3a)²⁴⁷. Paulus’ woorden worden gewoonlijk opgevat als een allusie naar het gebed van Mozes (Ex. 32:32)²⁴⁸. Zoals Mozes zich eens vereenzelvigde met de staat en het lot van de twaalf ongelovige stammen van Israël, zo doet Paulus dat nu ook²⁴⁹. *Ten derde* blijkt uit het woord οἵτινές ofwel ‘zij’ dat hij toch een zekere distantie uitdrukt²⁵⁰. Paulus blijft zijn ongelovige volksgenoten nog altijd bestempelen als ἀδελφῶν ofwel ‘broeders’ (9:2)²⁵¹.

Paulus beschrijft ze vervolgens ook met de eretitel Ἰσραηλίται ofwel ‘Israëlieten’²⁵². Hiermee beschrijft de apostel het volledige nageslacht van Jakob²⁵³. Daaruit volgt dat Paulus niet slechts zijn droefheid en smart met betrekking tot volksgenoten afkomstig van de stammen van Juda, Levi en Benjamin beschrijft - het voormalige zuidelijke koninkrijk of ‘het huis van

²⁴⁴ Zoals Schreiner, *Romans*, 472-475.

²⁴⁵ BDAG, 950.

²⁴⁶ Jewett, *Romans*, 562.

²⁴⁷ Vlach, “*Non-Typological*,” 27.

²⁴⁸ Tucker, *Romans*, 118 “Paul becomes Moses in this section”. Immers “He too confronts a crisis of national unfaithfulness” (Hahn, *Romans*, 152-153).

²⁴⁹ Umberto Cassuto, *A Commentary on the Book of Exodus* (Jeruzalem: Magnes, 1997), 423 drukt de essentie van Mozes’ wensgebed uit “if Thou art unwilling to forgive the people for their general responsibility, punish me, too, with them”. Paulus drukt met een parallelle formulering dan vooral uit wat de staat is van de volksgenoten die hij voor ogen heeft: vervloekt, dat betekent los van Christus.

²⁵⁰ Leander E. Keck, *Romans*, ANTC (Nashville: Abingdon, 2005), 227.

²⁵¹ Cranfield, *Romans*₂, 459 “unbelieving Israel is within the elect community, not outside it”.

²⁵² In Rom. 9:6 beschrijft Paulus op twee manieren οὐ γὰρ πάντες οἱ ἐξ Ἰσραὴλ οὗτοι Ἰσραὴλ ofwel ‘Want niet allen zijn Israël die uit Israël zijn’. Paulus gebruikt hier twee maal het woord Ἰσραὴλ. Fitzmyer beschrijft de consensus “it seems best to maintain that Paul is not redrawing the boundaries around Israel such that it now includes in-Christ gentiles” (*Romans*, 560). Uitgaande van dit perspectief, is nog van belang hoe de twee duidingen in 9:6 zich ten opzichte van elkaar verhouden. Het is mogelijk dat Paulus hier een retorische vraag stelt: “want zijn niet allen Israël die uit Israël zijn?” (Campbell, *Romans*, 250-253). De implicatie is dan: christelijk of niet, het gehele nageslacht van Jakob is Israël. De gebruikelijkere opvatting is dat Paulus hier een onderscheid maakt tussen gelovige en ongelovige Israëlieten, dit idee wordt in de NBV uitgedrukt “Want niet alle Israëlieten behoren werkelijk tot Israël”. Zie bijv. P.H.R. van Houwelingen, “Het behoud van heel Israël (Rom. 11:26A),” in *Hoe leest u ‘Israël’?*, red. Koert van Bakkum en Michael Mulder, (Barneveld: Nederlands Dagblad, 2009), 70. De implicatie is dan: het christelijke Israël is een subgroep van het genealogische Israël.

²⁵³ BDAG, 481; Jewett ziet een verwijzing naar “the tribal confederacy” (*Romans*, 561).

Juda' – die hij tot nog toe in de brief heeft aangeduid met de term Jood. Maar hij sluit ook volksgenoten afkomstig van de tien stammen in - het voormalige noordelijk koninkrijk of 'huis van Israël' (i.e. de Samaritanen) – wanneer hij nu de term Israël gebruikt. Dat Paulus nu een breder woord gebruikt om het verbondsvolk in holistische zin mee uit te drukken is significant voor dit onderzoek²⁵⁴. De term roept immers de connotatie van de stammenstructuur van het verbondsland op²⁵⁵.

Dat Paulus hier het werkwoord εἶναι ofwel 'zijn' gebruikt in 9:4 is om twee redenen van belang. *Ten eerste* benadrukt Paulus ermee dat de ongelovige volksgenoten die hij voor ogen heeft - ondanks hun geestelijke staat - Israëlieten zijn en zullen blijven²⁵⁶. *Ten tweede*, het woord staat in de tegenwoordige tijd en deze tegenwoordige tijd moet worden overgenomen bij alle elementen in de opsomming²⁵⁷. Hieruit volgt dat de genoemde eigenschappen en beloften – waaronder eventuele verwijzingen naar het land - geldend blijven voor alle twaalf de stammen van Israël ook in ongelooft (cf. 11:29)²⁵⁸.

D1

ὧν οἱ πατέρες, καὶ ἐξ ὧν ὁ Χριστὸς τὸ κατὰ σάρκα
hunner [zijn] de vaderen, uit wie zélf's de Christus naar het vlees [is]

Deze twee zinsdelen mogen beschouwd worden als de climax van het voorgaande²⁵⁹. Het antecedent van het eerste ὧν is waarschijnlijk Ἰσραηλιταὶ ofwel 'Israëlieten'²⁶⁰. Over de Israëlieten schrijft Paulus dat van hen de vaderen zijn: Abraham, Izak en Jakob²⁶¹. Waar de

²⁵⁴ Hahn, *Romans*, 154 "Paul is zooming out to include Israel's entire tribal family within the scope of his exposition". Zie ook Scott W. Hahn, "All Israel Will be Saved": The Restoration of the Twelve Tribes in Romans 9-11," *Letter & Spirit* 10 (2015): 65-108.

²⁵⁵ Dunn, *Romans*₂, 526,533.

²⁵⁶ Keck stelt dat het woord niet noodzakelijk was en daarmee een zaak wil benadrukken (*Romans*, 227). Cranfield verklaart wat er benadrukt wordt: "It gives emphasis to the fact that the unbelieving Jews, of whom Paul is speaking, are still (even in their unbelief) Israelites" (*Romans*₂, 460 nt. 5). Deze visie wordt ondersteund door Tucker die een "customary present" onderscheidt, waarmee een doorgaande staat wordt beschreven (*Romans*, 124). Käsemann legt het verband tussen deze staat en de gaven die volgen, hij schrijft over Israël "They are and remain the people that God has chosen and set apart by his gifts" (*Romans*, 258).

²⁵⁷ Harvey, *Romans*, 224.

²⁵⁸ Schreiner, *Romans*, 475.

²⁵⁹ Longenecker, *Romans*, 787-789. Dat ὧν οἱ πατέρες ofwel 'hunner [zijn] de vaderen' geen onderdeel meer is van de opsomming van privileges blijkt uit een tweetal zaken: het woord is mannelijk en verwijst naar personen, terwijl de andere woorden vrouwelijk zijn en verwijzen naar concepten. Voor deze punten, zie John Piper, *The Justification of God: An Exegetical & Theological Study of Romans 9:1-23, Second Edition* (Grand Rapids: Baker, 1993), 23.

²⁶⁰ Dunn, *Romans*₂, 522.

²⁶¹ De gebruikelijke interpretatie is dat met πατέρες ofwel 'vaders' de drie patriarchen bedoeld, zie bijv. Frank Thielman, *Romans*, ZECNT (Grand Rapids: Zondervan, 2018), 447-448. In het bijzonder kan gedacht worden

privileges de Israëlieten toebehoren (ὄν ofwel ‘hunner’) blijkt voor de komst van de Messias een contrasterende formulering nodig (ἐξ ὄν ofwel ‘uit wie’)²⁶². Het lijkt erop dat het antecedent van het tweede ὄν bestaat uit οἱ πατέρες ofwel ‘de vaders’ zodat het hier slechts afstamming uitdrukt²⁶³. Het woord καὶ moet hier waarschijnlijk intensiverend worden opgevat (‘zelfs’)²⁶⁴. Dat uit de vaders ὁ Χριστὸς ofwel ‘de Messias’ is gekomen vormt dan de crux van het contrast. De ongelovige Israëlieten – Paulus’ verwanten naar het vlees – hebben privileges ontvangen vanwege hun afstamming (de landbelofte inclusief²⁶⁵) maar ze hebben Jezus – de Messias naar het vlees – die de privileges naar een *telos* brengt verworpen.

Wat opvalt is dat de laag van het chiasme - die fungeert als referent van de zes privileges - twee verwijzingen naar de aartsvaders heeft (Ἰσραηλιῖται en πατέρες). Dat rechtvaardigt de vooronderstelling dat de zes privileges van doen hebben met de patriarchen vanuit dit licht worden de volgende begrippen dan ook benaderd²⁶⁶.

C

ὄν ἡ υἰοθεσία
hunner [is] het zoonschap

Het eerste woord in de rij duidt waarschijnlijk dat Israëlieten zonen zijn van de patriarchen²⁶⁷. *Ten eerste*, de sectie 9:3b-5a staat in het teken van σάρκα ofwel ‘vlees’. Paulus duidt hier geen geestelijke positie – i.e. zonen van God - zoals hij dat een hoofdstuk eerder wel doet (8:15,23)²⁶⁸. *Ten tweede* beschrijft de volgende perikope hoe de Israëlieten hun bevoorrechte positie als σπέρμα Ἀβραὰμ ofwel ‘nageslacht van Abraham’ hebben verkregen (9:6-13). *Ten derde* lijkt Paulus’ opsomming van aloude privileges het best in lijn met de Tenach te kunnen

aan Abraham (Byrne, *Romans*, 287). Immers, de drie voorvaders staan centraal in 9:6-13 (Piper, *Justification*, 40) en Abrahams rol in hfst. 4 (Jewett, *Romans*, 566).

²⁶² Moo, *Romans*, 585.

²⁶³ Jewett, *Romans*, 566.

²⁶⁴ Twee argumenten wijzen in deze richting. Enerzijds gebruikt Paulus het woord regelmatig op deze wijze, zelfs in het zelfde hoofdstuk in vs. 24 (BDAG, 495). Anderzijds sluit het beter aan op de woorden ἐξ ὄν ofwel ‘uit wie’ die de climax inluiden van het voorgaande (vgl. Piper, *Justification*, 42-44).

²⁶⁵ Dunn, *Romans*₂, 535 “‘The fathers’...the basis of the children of Israel’s claim to the land”.

²⁶⁶ *Contra* de gewoontelijke benadering waarin de verbondssluiting bij de Sinai wordt beschouwd als achtergrond (Ex. 32-34). Voor deze positie is uitgebreid gepleit door Brian J. Abasciano, *Paul’s Use of the Old Testament in Romans 9. 1-9: An Intertextual and Theological Exegesis*, LNTS (Londen: T&T Clark, 2005), 45-146.

²⁶⁷ *Contra* de meeste uitleggers die denken aan de status van zoonschap van God (bijv. Jewett, *Romans*, 563) of de status van geadopteerde zoon (BDAG, 1024).

²⁶⁸ Uitleggers willen deze teksten gewoonlijk niet met elkaar in verband brengen, ze veronderstellen dat het over twee verschillende zaken gaat (bijv. Moo, *Romans*, 582). Zo is het niet uit te sluiten dat Paulus in 8:15,23 over adoptie spreekt en in 9:4 over zoonschap. Zie bijv. Richard H. Bell, *The Irrevocable Call of God. An Inquiry into Paul’s Theology of Israel*, WUNT (Tübingen: Mohr Siebeck, 2005), 203 nt. 227.

worden opgevat. Het is plausibel om υἱὼν Ἰσραὴλ – een citaat uit Hos. 2:1 (‘zonen van Israël’) - als synoniem te beschouwen (Rom. 9:26-27)²⁶⁹. Door zowel fysieke afstamming als ook door de belofte (cf. Gen. 17:2-6;18-21)²⁷⁰. Abrahams nageslacht beërfde de landbelofte als onderdeel van het verbond (cf. 4:13).

C1

καὶ αἱ ἐπαγγελίαι²⁷¹
en de beloften

Het zesde woord in de rij, omvat waarschijnlijk de beloften die zijn gedaan aan de patriarchen. *Ten eerste*, mag de eigenschap in het licht worden uitgelegd van de chiasmatische spiegeling, het zoonschap van de patriarchen. *Ten tweede* werpt Paulus’ overeenkomstige gebruik van de meervoudsvorm in 15:8 licht op de aard van de beloften als hij schrijft over τὰς ἐπαγγελίας τῶν πατέρων ofwel ‘de beloften van de vaders’²⁷². *Ten derde* houdt dit privilege nauw verband met de patriarchen, getuige de aansluitende gedachtegang in het volgende vers (vs. 6)²⁷³. *Ten vierde* bespreekt Paulus de belofte aan Abraham in de volgende sectie (vv. 7-9)²⁷⁴. *Ten vijfde*, deze meervoudsvorm mag worden opgevat als een specificering van de belofte uit 4:13, waar deze nog gecomprimeerd werd weergegeven in de enkelvoudsvorm²⁷⁵. Enerzijds heeft Paulus dan de specifieke elementen van de belofte willen benadrukken: het nageslacht, het land en de zegen²⁷⁶. Anderzijds heeft hij dan willen benadrukken dat de belofte aan Abraham ook is bevestigd aan Izak en Jakob²⁷⁷. Uit de

²⁶⁹ In Rom. 9:26 wordt Hos. 2:1b [1:10b] geciteerd en in Rom. 9:27 wordt Hos. 2:1a [1:10a] geciteerd, aldus J. Ross Wagner, *Heralds of the Goods News: Isaiah and Paul in Concert in the Letter to the Romans*, SNT (Leiden: Brill, 2002), 90,95.

²⁷⁰ Campbell, *Romans*, 251-252 vat de kern samen van deze verzen “Physical descent alone does not determine membership of Abraham’s lineage, but only both descent and promise”.

²⁷¹ Sommige handschriften hebben niet αἱ ἐπαγγελίαι maar η ἐπαγγελία (D) of ἐπαγγελία (F G ar bo^{mss}). De lezing αἱ ἐπαγγελίαι ligt voor de hand met het oog op ten eerste het overtuigende bewijs en ten tweede de herhaling van lidwoorden in deze zin van Paulus.

²⁷² Vgl. Michael G. Vanlaningham, “The Jewish People according to the Book of Romans,” in *The People, the Land, and the Future of Israel: Israel and the Jewish People in the Plan of God*, red. Darrell L. Bock en Mitch Glaser, (Grand Rapids: Kregel, 2014), 121.

²⁷³ Dunn, *Romans*₂, 528; Jewett, *Romans*, 566 “There is close association between the...”promises” and the “fathers...because they were the chief recipients of divine assurances”.

²⁷⁴ Abasciano, *Romans*, 35.

²⁷⁵ Vgl. Kruse, *Romans*, 372 “When Paul speaks of ‘the promises’...most often he has in mind the promises God made to Abraham when he established his covenant with him, promises regarding progeny, the land, and blessing for the nations”.

²⁷⁶ Christiansen, *Covenant*, 223 ““there may be an allusion to the double promise of land and offspring given to Abraham”; Dunn, *Romans*₂, 528 “The promises in view would include not only the inheritance of the land...but also the blessing of the nations”.

²⁷⁷ Bijv. Schreiner, *Romans*, 475; Harrison, “*Romans*,” 103 verklaart deze lezing “They are the men to whom the promises were given prior to the giving of the law”.

verwijzing naar de beloften aan de patriarchen volgt dat Paulus de landbelofte heeft ingesloten (Gen. 17:8)²⁷⁸.

B

καὶ ἡ δόξα
en de heerlijkheid

Het tweede woord in de rij is de heerlijkheid, er zijn een aantal aanwijzingen die de opvatting ondersteunen dat er gedacht moet worden aan de prominente positie van Israël en niet zozeer de glorie van God²⁷⁹. *Ten eerste* volgt dit kenmerk in de chiasmische structuur op de parallel zoonschap-beloften waarbij Israëls positie als eerstgeborene wordt uitgedrukt. *Ten tweede*, het ontbreken van een referent wijst erop dat deze in het voorgaande reeds aan de orde is gekomen en als bekend wordt verondersteld: in dit spoor duidt Paulus hier het eerste woord in de rij, de heerlijkheid van het zoonschap²⁸⁰. *Ten derde* draagt δόξα de betekenis van reputatie²⁸¹. *Ten vierde* wijst de tegenwoordige tijd erop dat het nageslacht van Abraham de heerlijkheid bezit, omdat er geen tijdsindicatie wordt gegeven kan worden geargumenteed dat er sprake is van een ‘intrinsieke heerlijkheid’²⁸². *Ten vijfde* gebruikt Paulus nog in hetzelfde hoofdstuk δόξα ofwel ‘heerlijkheid’ om een eer te beschrijven die God toekent aan de ‘vaten van barmhartigheid’ ofwel Israëlieten die zich gelovig tot God wenden (9:23)²⁸³. Zo doet de intrinsieke heerlijkheid denken aan de bijzondere belofte van God aan Abraham en

²⁷⁸ Byrne denkt primair aan de landbelofte “The central ‘promise’ (*epangelia*) for Paul is the ‘land’ promise to Abraham” (*Romans*, 287).

²⁷⁹ Er zijn een aantal uitleggers die het mogelijk achten dat de eer verwijst naar Israëls “general preference and exaltation” maar deze optie afwijzen. Zie bijv. Henry Alford, *The Greek Testament, Vol. II. The Acts of the Apostles, The Epistles to the Romans and Corinthians, Fifth Edition* (Cambridge: Deighton, Bell, And Co., 1865), 404. En er zijn uitleggers die hier denken aan de eer van Israël, maar ook aan die van alle gelovigen (bijv. Longenecker, *Romans*, 784).

²⁸⁰ L.H. Brockington, “The Septuagintal Background to the New Testament use of ΔΟΞΑ,” in *Studies in the Gospels: Essays in Memory of R.H. Lightfoot*, red. Dennis E. Nineham, (Oxford: Basil Blackwell, 1976), 8. Vgl. Jewett *Romans*, 563 “it refers back to the topic introduced in the preceding discussion”.

²⁸¹ Vgl. BDAG, 257 die een mogelijke verwijzing naar “persons who bestow renown through their excellence” ziet in Rom. 9:4 maar dan specifiek naar Christus. Moisés Silva, red., *New International Dictionary of New Testament Theology and Exegesis, Volume One, Second Edition* (Grand Rapids: Zondervan, 2014), 764 stelt algemener “its common secular sense of ‘[good] reputation, recognition, honor, fame’ is clearly attested in the NT”.

²⁸² Bell, *Irrevocable*, 204, 204 nt. 238 “2 Cor. 3.18 shows that Paul can refer to a glory of the present”. Tucker: “For Paul’s continued Israel-centric reading of glory, see 2 Cor 3:13” (*Romans*, 126, nt. 55). Piper ziet een eschatologische connotatie van het woord en beschouwt het daarom als een latent privilege “the glory of the age to come was in a special sense the prerogative of Israel” (*Justification*, 33).

²⁸³ Vgl. Jewett, *Romans*, 208;

zijn nageslacht ‘Ik zal hun tot een God zijn’ die gekoppeld is aan de landbelofte (Gen. 17:8).

B1

καὶ ἡ λατρεία
en het dienstbetoon

Het vijfde woord in de serie is het dienstbetoon. Op grond van een aantal argumenten mag worden aangenomen dat Paulus het hier over de rol heeft van Israël ten opzichte van de andere volkeren. *Ten eerste*, in Rom. 1:9 beschrijft Paulus zijn bediening aan de heidenen als een dienstbetoon aan God en gebruikt daarbij een variant van λατρεύειν (‘dienen’)²⁸⁴. *Ten tweede* wijst de chiasmische parallel van dienstbetoon en heerlijkheid – die waarschijnlijk wijst op de positie van Israël ten opzichte van de volkeren – op deze rol²⁸⁵. *Ten derde* blijkt de achtergrond van de privileges in deze sectie steeds de geschiedenis van met name Abraham. Vanuit dat perspectief kan gedacht worden aan het dienstbetoon waartoe Abraham werd geroepen in het verbond, waarvan de landbelofte ook onderdeel is: ‘Wandel voor Mijn aangezicht en wees oprecht’ (Gen. 17:1)²⁸⁶. Deze opdracht benadrukt immers ook de rol van Israël als Gods vertegenwoordiger op aarde (cf. Gen. 12:3)²⁸⁷.

A

καὶ ἡ διαθήκη
en het verbond

Het derde woord, dat de eerste helft vormt van de climax van het chiasme, is het verbond. Eerder is toegelicht waarom het plausibel is dat hier, contra de NA28, een enkelvoudsvorm gelezen moet worden. Dat hierbij aan het verbond met Abraham gedacht moet worden kan worden afgeleid uit een aantal zaken. *Ten eerste*, de term διαθήκη lijkt in lijn met de eerdere

²⁸⁴ Vgl. Longenecker, *Romans*, 108-109 “he considers all his missionary activities as both worship and service to God”. Harvey verwijst naar 15:16 waar Paulus zijn bediening als “serve as a priest” beschrijft (*Romans*, 19,358).

²⁸⁵ Vgl. N.T. Wright, “Romans,” in *The New Interpreter’s Bible Commentary, Volume IX*, red. Leander E. Keck, (Nashville: Abingdon, 2015), 536 “The point, then, is that God, having called ethnic Israel to be the light of the world”

²⁸⁶ John H. Sailhamer, “Genesis,” in *The Expositor’s Bible Commentary Revised Edition, Volume 1*, red. Tremper Longman III en David E. Garland (Grand Rapids: Zondervan, 2008), 179 “The Lord stresses Abram’s obligation”.

²⁸⁷ Block, *Covenant*, 94; vgl. 126 “the invitation to ‘walk before me’ constitutes an appointment to an official role in the divine court. As his commissioned agent, God authorized Abram to walk back and forth...into and out of the presence of God. He hereby announced to his agent that his earliest commission to be a blessing to all the families of the earth (12:3) had presupposed a place for him in the divine council”

verwijzing naar de verbondssluiting met Abraham in hfst. 4 te moeten worden verstaan²⁸⁸.

Ten tweede, in het chiasme zijn de patriarchen en de Israëlieten de referent van het polysyndeton (D en D1)²⁸⁹. *Ten derde*, Paulus heeft met het oog op de volgende sectie primair aan de verbondssluiting met de patriarchen gedacht (9:6-13)²⁹⁰. Een belangrijk onderdeel van het verbond met Abraham is uiteraard de landbelofte (Gen. 17:8)²⁹¹.

A1

καὶ ἡ νομοθεσία
en de regelgeving²⁹²

Het vierde woord is de regelgeving, dit vormt samen met het verbond het zwaartepunt van het chiasme. Een drietal aanwijzingen ondersteunt het idee dat hier specifiek aan het voorschrift van de besnijdenis moet worden gedacht, dat Abraham ontving. *Ten eerste* mag dit privilege uitgelegd worden in het licht van de parallelle eigenschap van het Abrahamitische verbond, waarvan de besnijdenis een onderdeel is. *Ten tweede*, met de hapax legomenon νομοθεσία schetst Paulus een contrast met de door hem in de brief al besproken mozaïsche wet en benadrukt hij het moment van het geven van een bepaling²⁹³. Dit doet sterk denken aan wat Paulus eerder schreef over Abraham, die het teken van de besnijdenis ontving bij het verbond (Rom. 4:11; Gen. 17:11)²⁹⁴. *Ten derde*, de parallel met Rom. 3:2 maakt meer duidelijk over de betekenis van het woord²⁹⁵. De ‘godsspraken die hun werden toevertrouwd’ uit 3:2 (WV)

²⁸⁸ Tucker, *Romans*, 127 “The referent to Sinai... would have been particularly jarring in light of his earlier use of Abraham in Romans”. Vgl. Bell, *Irrevocable*, 205 “If any covenant stood out for Paul it was the one made with Abraham”.

²⁸⁹ Aldus Schreiner die schrijft over 9:5a “The fathers here are Abraham, Isaac, and Jacob... the term ‘fathers’ is virtually equivalent to the covenants and promises of verse 4” (*Romans*, 475). De cursivering is toegevoegd.

²⁹⁰ Dunn, *Romans*², 527; Harrison, “*Romans*,” 102. Deze uitleggers verklaren de door hen veronderstelde meervoudsvorm door de hernieuwing van het verbond met Abraham bij Izak en Jakob.

²⁹¹ Brueggemann stelt vast “It is land that fully permits Israel to be Israel... The land is so integral to God’s covenant with Israel” (*Land*, 142, 188).

²⁹² De vertaling ‘regelgeving’ stoelt op twee overwegingen. Ten eerste om de associatie met ‘wet’ niet op te roepen, Paulus gebruikt immers constant varianten op om naar de mozaïsche wet te verwijzen. Ten tweede, om het onderscheid een contrast te schetsen met het resultaat van het gegevene: door νομοθεσία te vertalen als regelgeving klinkt het geven sterker door.

²⁹³ Piper schrijft “Most commentators... prefer to interpret νομοθεσία as the divine act of giving the law”. Als mogelijke beweegreden daarvoor noemt hij “because the peculiar word νομοθεσία (instead of νομος) calls for a peculiar meaning” (*Justification*, 36).

²⁹⁴ Zie in 4:11 καὶ σημεῖον ἔλαβεν περιτομῆς ofwel ‘en hij ontving [het] teken van [de] besnijdenis’. De cursivering is toegevoegd. Wright merkt op “God says in Genesis that circumcision is ‘a sign of the covenant’” (*Romans*, 408).

²⁹⁵ Sommige uitleggers leggen 9:6 uit in het licht van 3:2 (Longenecker, *Romans*, 785; Piper, *Justification*, 36). Twee zaken wijzen op deze parallel. Een eerste argument voor de parallel is dat zowel νομοθεσία (‘regelgeving’ in 9:4) als ἐπιστεύθησαν τὰ λόγια τοῦ θεοῦ (‘hun zijn de woorden van God toevertrouwd’ in 3:2) benadrukken dat God iets verschenkt. Uitleggers die dit element benadrukt zien in 9:6 zijn bijv. Moo (*Romans*, 584) en Käsemann (*Romans*, 259). Een tweede argument voor de parallel is dat in beide verzen het kenmerk van Israël per excellence wordt beschreven. De structuur van het chiasme wijst hierop in verband met νομοθεσία (‘regelgeving’ in 9:4) en de duiding πρῶτον ofwel ‘in de eerste plaats’ duidt hierop in verband met ὅτι

kunnen worden opgevat als Gods woorden die uitgingen naar Abraham²⁹⁶. En meer bepaald naar de instelling van de besnijdenis²⁹⁷. God gaf Israël het teken van de besnijdenis als een zichtbaar teken van deelgenootschap van het verbond, waarvan de landbelofte een essentieel deel uitmaakte.

4.2.4. Conclusie

Er zijn grofweg drie grote kwesties die spelen met betrekking tot de oppuntstelling van Israëls privileges in Rom. 9:4. De *eerste kwestie* is of Paulus hier verwijst naar de landbelofte. Het bestuderen van de privileges vanuit de literaire context heeft ertoe geleid dat ze - in het licht van de geschiedenis van de patriarchen – alle zes de landbelofte blijken in te sluiten²⁹⁸. De *tweede kwestie* is of Paulus spreekt over het verleden, heden of de toekomst van Israël. De syntax in het vers - met name de rol van de tegenwoordige tijd - wijst erop dat de eigenschappen hier het heden beschrijven. De *derde kwestie* is hoe Paulus Israël definieert in dit vers: als etnische afstammelingen, als het gelovig overblijfsel, of als de christelijke kerk. Het lijkt er op dat Paulus hier op alle etnische afstammelingen van Jakob doelt – al dan niet gelovig – dus de twaalf stammen, die zich later vormden tot twee koninkrijken. In de analyse zijn de zes privileges teruggevonden in Gen. 17:1-10²⁹⁹.

ἐπιστεύθησαν τὰ λόγια τοῦ θεοῦ ('dat hun de woorden van God zijn toevertrouwd' in 3:2). Uitleggers die dit element benadrukt zien in 3:2 zijn bijv. Jewett (*Romans*, 243) en Kruse (*Romans*, 159).

²⁹⁶ Sam K. Williams, "The 'Righteousness of God' in Romans," *JBL* 99/2 (1980): 267-268 "Ta logia tou theou refers first and foremost to the promises given to Abraham".

²⁹⁷ Twee zaken wijzen hierop. Ten eerste, de literaire context van 3:2. In de voorafgaande perikoop is de besnijdenis het centrale thema (2:25-29) en ook in 3:1-2 "the topic is still circumcision" (Campbell, *Romans*, 113). Ten tweede de betekenis van τὰ λόγια τοῦ θεοῦ ofwel 'de godsspraken'. Hiermee wordt in algemene zin het kiezen en communiceren van God beschreven in plaats van specifieke verwijzingen naar beloften of een wet, aldus David H. Stern, *Jewish New Testament Commentary* (Clarksville: Jewish New Testament Publications, 1992), 340.

²⁹⁹ Een chiastisch overzicht, op grond van Gen. 17, kan als volgt worden vormgegeven:

A | het zoonschap
'Ik zal...u uitermate talrijk maken...U zult vader worden van een menigte volken...en er zullen koningen uit u voortkomen' (vv. 2-6)
B | de heerlijkheid
'om voor u tot een God te zijn, en voor uw nageslacht na u' (vs. 7b)
C | het verbond
'Ik zal Mijn verbond maken tussen Mij en u en uw nageslacht na u, al hun generaties door, tot een eeuwig verbond'
(vs. 7a)
C1 | de regelgeving
'u moet Mijn verbond in acht nemen, u en uw nageslacht na u...al wie mannelijk is bij u moet besneden worden
(vv. 9-10)
B1 | het dienstbetoon
'Wandel voor Mijn aangezicht en wees oprecht' (vs. 1b)
A1 | de beloften
'Ik zal aan u en uw nageslacht na u...heel het land Kanaän, als eeuwig bezit geven' (vs. 8)

4.3 Romeinen 11:25-27

NA28	Vertaling
25 Οὐ γὰρ θέλω ὑμᾶς ἀγνοεῖν, ἀδελφοί, τὸ μυστήριον τοῦτο, ἵνα μὴ ᾔτε [παρ'] ἑαυτοῖς φρόνιμοι, ὅτι πῶρως ἀπὸ μέρους τῶ Ἰσραὴλ γέγονεν ἄχρι οὗ τὸ πλήρωμα τῶν ἐθνῶν εἰσέλθῃ	25 Want ik wil niet dat u onwetend zijt, broeders, [betreffende] dit mysterie, opdat u niet wijzen bent vanuit uzelf, dat gedeeltelijk een verharding voor Israël is gekomen, totdat de vervulling van de heidenen ingaat.
26 καὶ οὕτως πᾶς Ἰσραὴλ σωθήσεται, καθὼς γέγραπται· ἦξει ἐκ Σιὼν ὁ ῥυόμενος, ἀποστρέψει ἀσεβείας ἀπὸ Ἰακώβ.	26 En aldus zal heel Israël verlost worden, zoals geschreven is: 'Uit Sion zal de Beschermmer komen. Hij zal goddeloosheden van Jakob afkeren.
27 καὶ αὕτη αὐτοῖς ἡ παρ' ἐμοῦ διαθήκη, ὅταν ἀφέλωμαι τὰς ἀμαρτίας αὐτῶν.	27 En dit is voor hen het verbond mijnerzijds, wanneer Ik hun zonden zal wegnemen'.

4.3.1. Interpretaties

De verzen uit Rom. 11:25-27 worden wel beschouwd als de crux interpretum met betrekking tot de belofte van het behoud van Israël. Er zijn drie manieren waarop een vervulling van deze belofte wordt geïnterpreteerd.

De eerste laat zich omschrijven als **progressivisme**, waarbij de vervulling van de geciteerde profetieën uit Jesaja (59:20-21 en 27: 9) door de tijd heen plaatsvindt. Sommige uitleggers verkiezen een *historische lezing*, waarbij de beloftes werden vervuld bij de aanvang van de kerkbedeling³⁰⁰. Maar meer uitleggers houden vast aan een *heilshistorische lezing*, waarbij de beloftes worden vervuld gedurende de kerkbedeling en voorafgaand aan het eschaton in eindhistorische zin³⁰¹.

³⁰⁰ Daarbij wordt wel gedacht aan de eerste eeuw (bijv. Nanos, *Mystery*, 274-279). Of aan de eerste vier eeuwen, zie bijv. H.M. Matter, 'Aldus zal geheel Israël behouden worden,' in *Arcana Revelata, Een bundel Nieuw-Testamentische studieën*, red. Nicolaas J. Hommes, (Kampen: Kok, 1951), 68. Nanos combineert zijn opvatting met een continuerende landbelofte, Matter doet dat niet.

³⁰¹ Gewoonlijk zien uitleggers daarbij geen ruimte voor een continuerende landbelofte (bijv. Zoccali, *Called*, 91-117). Echter sommigen zien een tegenwoordige en tijdelijke vervulling in de kerkbedeling die ten einde zal komen bij de voltooiing. Dit lijkt de strekking te zijn van Jan Hoek, "Spoorzoeken bij profetisch licht," in *Profetisch Licht: Toekomst voor Israël en de kerk*, red. Jan Hoek, (Heerenveen: Groen, 2013), 188-201.

De tweede lezing is **futurisme**, waarbij de vervulling van beloftes in de toekomst plaatsvindt. Enerzijds is er dan de *eindhistorische lezing* - die door de meeste uitleggers wordt onderschreven - waarbij de beloftes worden vervuld via een eschatologisch wonder: de massabekering van een eindtijdgeneratie³⁰². Anderzijds is er de *na-historische lezing*, waarbij de beloftes worden vervuld op het moment van de eschatologische Parousia³⁰³.

De derde lezing kan worden omschreven als **combinationisme** waarbij de vervulling van de heilsbelofte in de kerkbedeling aangevangen is, maar tot een eindhistorische culminatie komt. Deze opvatting is nog niet volledig uitgewerkt, maar diverse uitleggers zinspelen hierop³⁰⁴.

Alle genoemde opvattingen zijn denkbaar in combinatie met een continuerende landbelofte. Omdat het hier gaat om de vervulling van Oudtestamentische profetie, moeten er twee zaken met name worden verdisconteerd bij de analyse: enerzijds of de landbelofte inbegrepen was bij de verlossing van Israël en anderzijds of Paulus deze belofte aan Israël transformeert.

4.3.2. Literaire analyse

De hoofdstukken 9-11 vormen het derde dogmatische deel van de brief, het centrale thema is zoals vastgesteld de implicaties van Paulus' evangelie voor Israël. Op grond van Paulus' gebruik van de retorische formule $\Lambda\acute{\epsilon}\gamma\omega\ \omicron\upsilon\tilde{\nu}$ ofwel 'Ik zeg dan' in dit hoofdstuk, kan worden vastgesteld dat 11:11-32 een eenheid vormt³⁰⁵. Deze eenheid kan worden opgedeeld in drie secties³⁰⁶.

De eerste sectie is vv. 11-12 en vangt aan met $\Lambda\acute{\epsilon}\gamma\omega\ \omicron\upsilon\tilde{\nu}$ ofwel 'Ik zeg dan'. In de voorafgaande perikoop had Paulus de positie van het gelovig 'overblijfsel' besproken (vv. 1-7a) hetgeen ertoe leidde dat ook de positie van de niet-christelijke 'overigen' werd benoemd (vv. 7b-10)³⁰⁷. Paulus brengt nu de thesis te berde over die laatste groep niet-christelijke

³⁰² Hiervoor wordt geargumenteed in combinatie met zowel een continuerende landbelofte (bijv. Tucker, *Romans*, 192-194) als een verwerping van een continuerende landbelofte (bijv. Schreiner, *Romans*, 593-607).

³⁰³ Enerzijds is er het bi-convenantalisme – ook wel tweewegenleer genoemd - waarbij Israël los van Christus gered wordt (bijv. Stowers, *Romans*, 285-316). Anderzijds de zogenoemde Sonderweg waarbij Israël door het christelijke evangelie tot geloof komt, maar bij en bemiddeld door Christus' verschijning (bijv. Bell, *Irrevocable*, 238-270).

³⁰⁴ Moo, *Romans*, 739 nt. 814.

³⁰⁵ Een driedeling van dit hoofdstuk tekent zich af. Vgl. Longenecker die deze formule identificeert in 11:1,11 en vaststelt dat $\tilde{\Omega}$ in vs. 33 "functions to introduce a matter" namelijk de doxologie (*Romans*, 874,908).

³⁰⁶ Vgl. Longenecker, *Romans*, 874.

³⁰⁷ Longenecker, *Romans*, 883.

Israëlieten: hij voorziet τὸ πλήρωμα αὐτῶν ofwel ‘hun volheid’ (vv.11-12)³⁰⁸. Deze term kan parallel gelezen worden aan πρόσλημψις ofwel ‘de aanneming’ (vs.15SV)³⁰⁹.

De tweede sectie is vv. 13-24 op grond van Ὑμῖν δὲ λέγω τοῖς ἔθνεσιν ofwel ‘Tot u dan, de volken, zeg ik’. Hier kunnen drie subsecties worden geïdentificeerd: een logisch enthymeem (vv. 13-15) een allegorisch enthymeem (vv. 16-21) en een conclusie (vv. 22-24)³¹⁰. Paulus verwoordt hier hoe hij de thesis (vv. 11-12) predikt onder de heidenen: de apostel herhaalt eerst zijn thesis zoals hij deze tot de heidenen predikt (vv. 13-15) en vervolgens ontvouwt zich de metafoor van de olijfboom (vv. 16-24)³¹¹. Bij deze metafoor is ἁγία ofwel ‘heilig’ het centrale thema: de takken aan de olijfboom zijn heilig omdat de wortel heilig is (vv. 16-17)³¹². Geloof is de voorwaarde waarop God een natuurlijke of wilde tak afbreekt dan wel ent (vv. 20,23)³¹³. Via de afsluitende *a fortiori* benadrukt Paulus zijn punt uit de thesis, dat natuurlijke takken door God ‘geënt zullen worden’ in de toekomst (vs. 24)³¹⁴.

De derde sectie beslaat vv. 25-32 en wordt ingeluid door de formule Οὐ γὰρ θέλω ὑμᾶς ἀγνοεῖν, ἀδελφοί ofwel ‘Want ik wil niet dat u onbekend is broeders’³¹⁵. Paulus richt zich in deze sectie wederom tot de gelovige Israëlieten die het overblijfsel vormen, blijkens zijn aanhef ἀδελφοί ofwel ‘broeders’ (cf. 1:13). Daarbij lijkt hij de voorgaande metafoor te expliciteren³¹⁶. Gewoonlijk wordt een tweedeling binnen deze sectie ontwaard: de subsecties

³⁰⁸ De meeste uitleggers denken aan de niet-christelijke meerderheid van het volk (bijv. Cranfield, *Romans*, 558).

³⁰⁹ Aldus Schreiner (*Romans*, 581-582). Gewoonlijk wordt in vs. 15 een ellipsis gezien en wordt αὐτῶν ofwel ‘van hun’ zowel betrokken op de verwerping als de aanneming. De genitivus kan dan op twee wijzen worden geïnterpreteerd. De meeste uitleggers zien een obiectivus: God verwerpt ongelovig Israël (bijv. Moo, *Romans*, 711). Maar sommige uitleggers denken aan een subiectivus: ongelovig Israël verwerpt God (bijv. Jewett, *Romans*, 680-681). Er kan op grond van de ellipsis ook niet worden uitgesloten dat de Israëlieten behoudenis verwierpen (Jewett) maar dat God ze wederom zal aannemen (Moo).

³¹⁰ Bijv. Jewett, *Romans*, 668-672.

³¹¹ Mason, *Josephus*, 318 “he addresses them directly here, in imaginary convocation, for obvious rhetorical effect”. Twee observaties van Longenecker kunnen geïnterpreteerd worden als aanwijzingen voor deze theorie (*Romans*, 874). *Ten eerste*, schakelt Paulus van 11:13,17-24 over naar de tweede persoon enkelvoud, een kenmerk van de diatribe. *Ten tweede* bedient Paulus zich in 11:17-24 van de stijlform van de metafoor. Jewett spreekt van “a brilliant fusion of allegory and diatribe” (*Romans*, 693).

³¹² Mark A. Seifrid, “Romans,” in *Commentary on the New Testament Use of the Old Testament*, red. Gregory K. Beale en Donald A. Carson, (Grand Rapids: Baker, 2007), 673 beschouwt de olijfboom als “the community of faith that proceeds from Abraham (11:23-24)”.

³¹³ Schreiner, *Romans*, 594 “The unbelief here is...unbelief in Christ, since the ‘faith’ by which the gentiles stand concerns trust in Christ (v.20)... Thus Paul does not contemplate any special way by which Jews can be saved apart from faith in Christ”.

³¹⁴ Dit is de rabbijnse uitlegstijl קל והומר (‘licht en zwaar’). Harvey, *Romans*, 280 “ἐγκεντρισθήσονται... is a predictive future and a divine passive”. Keck, *Romans*, 276 “Verse 24, in other words, restates what Paul had already said in verses 11-12”.

³¹⁵ Vgl. Schreiner, *Romans*, 594 “used to introduce matters of special importance”.

³¹⁶ Keck, *Romans*, 277.

zijn vv. 25-27 en vv. 28-32³¹⁷. In vv. 25-27 lijkt Paulus de metafoor van de olijfboom te verantwoorden³¹⁸. En in v. 28-32 geeft Paulus een theologische reflectie op de metafoor van de olijfboom³¹⁹. Het is de eerste sectie die aan de orde komt bij de taalkundige analyse.

4.3.3. Taalkundige analyse

11:25ab

Οὐ γὰρ θέλω ὑμᾶς ἀγνοεῖν, ἀδελφοί, τὸ μυστήριον τοῦτο,
ἵνα μὴ ἦτε παρ' ἑαυτοῖς φρόνιμοι
*Want ik wil niet dat u onwetend zijt, broeders, [betreffende] dit mysterie,
opdat u niet wijzen mocht zijn vanuit uzelf...*

De crux van de interpretatie van dit vers betreft de interpretatie van het mysterie. De drie zinsdelen wijzen erop dat hier waarschijnlijk aan een verwijzing naar Paulus' evangelie gedacht moet worden, hetgeen in het voorafgaande uiteengezet is (vv. 11-24)³²⁰.

Ten eerste, dat Paulus met de formule Οὐ γὰρ θέλω ὑμᾶς ἀγνοεῖν geen nieuw thema aansnijdt kan worden afgeleid uit het γὰρ ofwel 'want' dat het komende in lijn plaatst met het voorafgaande³²¹. Paulus hanteert deze formule gewoonlijk niet zozeer om nieuwe openbaring in te luiden, maar veeleer om iets te expliciteren dat in grote lijnen reeds bekend was³²².

³¹⁷ Dat er in vs. 25 een nieuwe sectie aanvangt, blijkt uit de openbaringsformule. Zeker drie argumenten pleiten voor een nieuwe sectie vanaf 11:28. *Ten eerste*, Paulus beëindigt zijn gedachtegang in de brief vaker met een intertekstueel citaat uit het boek Jesaja, zoals hier in 11:27 (Longenecker, *Romans*, 901). *Ten tweede*, bevatten alle verzen uit vv. 28-32 (met uitzondering van vs. 29) antithetische parallellen, waarbij twee zinnen overeenkomen, maar met tegengestelde termen (Dunn, *Romans*₂, 676-677). Ten derde is er hier sprake van een paromoiosis, een stijlfiguur waarbij het einde van zinsneden overeenkomstig klinken (Jewett, *Romans*, 695). Ten vierde is er geen verbindend woord tussen de secties, deze asyndeton wordt gewoonlijk opgevat als harde knip (Moo, *Romans*, 744).

³¹⁸ Er zijn zeker twee argumenten die er aanleiding toe geven om te denken dat de sectie vv. 25-27 een afsluiting biedt van de metafoor van de olijfboom. *Ten eerste* is er de parallelle formulering in 1:13 waarin Paulus "amplifies what he just said" (Keck, *Romans*, 48). *Ten tweede* wijst γὰρ ofwel 'want' in vs. 25 op een "argumentative link with the preceding claim" (Jewett, *Romans*, 696) en dus mogelijk van "the whole preceding argument" in vv. 11-24 (Moo, *Romans*, 729). Schreiner stelt vast "In verse 25 Paul explains the thought of verse 24 further" (*Romans*, 593). *Cursivering* is toegevoegd.

³¹⁹ Harvey, *Romans*, 283 "The first part summarizes God's plan to restore Israel and provide OT proof of that plan (11:25-27). The second part provides a theological explanation of that plan...(11:28-32)".

³²⁰ Vgl. de observatie van van Houwelingen, hij ziet Paulus "to mustèrion touto...relateren aan het heilsgeheim dat de basis vormde van zijn apostolaat voor de volken" ("*Israël*," 67).

³²¹ Bijv. Moo, *Romans*, 729.

³²² Fitzmyer, *Romans*, 249. Volgens Van Bruggen gebruikt Paulus de formule juist om aan te sporen tot overdenking (*Romeinen*, 170).

Significant is dat Paulus de formule eerder heeft gebruikt om te benadrukken dat hij – ondanks zijn afwezigheid - al langere tijd zijn evangelie heeft willen verkondigen (1:13).

Ten tweede, de woorden τὸ μυστήριον τοῦτο ofwel ‘dit mysterie’ geven aanleiding om hier aan te denken. Zo komt τοῦτο in een overeenkomstige constructie voor in 15:28 – volgend op een zelfstandig naamwoord – waar het ook verwijst naar het voorgaande³²³. En het woord μυστήριον ofwel ‘mysterie’ verwijst in de doxologie naar Paulus’ evangelie dat hem geopenbaard is (16:25)³²⁴. Het mysterie is daarmee geen verborgenheid meer, het bevat immers de openbaring aan Paulus over de wijze waarop God handelt met heidenen³²⁵.

Ten derde, de reden dat Paulus dit mysterie heeft beschreven is ἵνα μὴ ᾗτε παρ’ ἑαυτοῖς φρόνιμοι ofwel ‘opdat u niet wijzen mocht zijn vanuit uzelf’ waarmee hij de waarschuwing van de olijfbomanalogie – zijn evangelie – lijkt te herhalen³²⁶. Het heeft er alle schijn van dat Paulus wil voorkomen dat zijn visie op Israël niet verkeerd geïnterpreteerd wordt³²⁷.

De combinatie τοῦτο...ὅτι ofwel ‘dit...dat’ lijkt erop te wijzen dat Paulus het voorgaande nog eens zal uitdrukken in wat volgt³²⁸. Een expliciete beschrijving van het mysterie wordt hier dan ingeluid³²⁹. Paulus’ explicitering van het voorgaande bestaat uit de bespreking van drie elementen volgens de meeste uitleggers: verharding van Israël (vs. 25c) vervulling van de heidenen (vs. 25d) en verlossing van Israël (vv. 26-27)³³⁰.

11:25c

ὅτι πόρωσις ἀπὸ μέρους τῷ Ἰσραὴλ γέγονεν
...dat gedeeltelijk een verharding voor Israël is gekomen...

Wanneer Paulus het thema van de verharding benoemt, veronderstelt hij dat zijn eerdere

³²³ BDAG, 741.

³²⁴ Fitzmyer, *Romans*, 621,754; Jeffrey A.D. Weima, *Neglected Endings: The Significance of the Pauline Letter Closings*, LNTS (Sheffield: JSOT Press, 1994), 229-230.

³²⁵ Dat Israël verhard zou worden bij ontrouw was geen mysterie. Dat heidenen voor een bepaalde periode een rol zou worden toebedeeld jegens Israël om een omkering te weeg te brengen was ook geen mysterie (Wagner, *Heralds*, 191). Zelfs de restoratie van Israël die daarop zou volgen was geen mysterie (Nanos, *Mystery*, 258). Het nieuwe element dat Paulus openbaart is *de wijze waarop* heidenen door God worden geroepen en gebruikt in deze heilsfase: in verbondenheid met de Messias van Israël (vgl. Van Houwelingen, “*Israël*,” 67).

³²⁶ N.T. Wright, *Paul and the Faithfulness of God, Book II* (Minneapolis: Fortress, 2013), 1232.

³²⁷ Hodges, *Romans*, 340.

³²⁸ Wright, “*Romans*,” 589.

³²⁹ Bijv. Moo, *Romans*, 731.

³³⁰ Bijv. Jewett, *Romans*, 699.

uitwerking van dit thema bekend is bij zijn lezers (vv. 7b-10)³³¹. De woorden ἀπὸ μέρους duiden volgens de meeste uitleggers een numerieke begrenzing³³². Het woord correspondeert met Paulus' eerdere woorden dat niet het kleinere deel van de 'uitverkorenen' maar het grotere deel van de 'overigen' is verhard (vs. 7)³³³. Zo fungeren de woorden als contrast ten opzichte van πᾶς Ἰσραὴλ ofwel 'geheel Israël' (vs. 26).

Over deze πῶρωσις ofwel 'verharding' is meer te zeggen, omdat Paulus het ἐπωρώθησαν ofwel 'verhard zijn geworden' reeds heeft toegelicht (vs. 7bSV)³³⁴. De verharding is volgens vv. 8-10 καθὼς γέγραπται ofwel 'zoals geschreven staat'³³⁵. Dat wil zeggen dat het een vervullingsmoment is van hetgeen dat wordt uitgedrukt in de wet (Deut. 29:4) de profeten (Jes. 29:10) en de geschriften (Ps. 69:22-23)³³⁶. Aangenomen mag worden dat de oorspronkelijke context van de citaten meeklinkt³³⁷. Voor dit onderzoek is het van belang dat een opheffing van verharding in de drie teksten – conform de Joodse toekomstverwachting – het herstel van het volk in het land ten gevolg heeft³³⁸. Een bondige schets van de context van de drie citaten ondersteunt dit patroon.

In Deut. 29-30 is Mozes' laatste toespraak opgetekend. In hfst. 29 worden drie generaties Israëlieten beschreven: de woestijngeneratie (vv. 2-6) de tegenwoordige generatie (vv. 7-13)

³³¹ Jewett, *Romans*, 699-700; Vgl. Wagner, *Heralds*, 278.

³³² Sommigen betrekken de woorden als bijvoeglijk naamwoord bij bij Ἰσραὴλ ofwel 'Israël' (Jewett, *Romans*, 700). Anderen zien het als bijwoordelijke bepaling bij πῶρωσις ofwel 'verharding' (Dunn, *Romans*, 679) of bij γέγονεν ofwel 'is gekomen' (Moo, *Romans*, 732 nt. 783). Weer anderen vertalen de woorden als 'tijdelijk' in de zin van een tijdsdeel (Nanos, *Romans*, 170-173). Op grond hiervan worden wel drie interpretaties beschreven (a) een volledige verharding over een deel van Israël (b) of een gedeeltelijke verharding over heel Israël (c) of een (volledige) verharding over (heel) Israël voor een deel van de tijd. Hoewel op tekstuele gronden deze opties (resp. kwantitatief, kwalitatief en temporeel) niet uitgesloten kunnen worden, wordt in lijn met Jewett verondersteld dat "the contextual clues in the earlier argument of Rom 9-11 should be followed (*Romans*, 700).

³³³ Bijv. William Sanday en Arthur C. Headlam, *A Critical and Exegetical Commentary on the Epistle to the Romans*, ICC (Edinburgh: T&T, 1895), 320 "the rest, that is the majority, of the nation are spiritually blind".

³³⁴ Jewett, *Romans*, 661-662 "The concept of πῶρωσις... was introduced by its verbal equivalent πωρόω... in 11:7". Hij wijst er verder op dat Paulus in vs. 25 Paulus γέγονεν ofwel 'hij is gekomen' schrijft. Dit is een perfectumvorm, die een handeling beschrijft die in het verleden op een moment begonnen is en doorgaat tot in het heden: de verharding.

³³⁵ Het woord καθὼς ofwel 'zoals' wordt gewoonlijk opgevat in termen van vervulling (Wright, "*Romans*," 593). De geschiedenis van God met Israël lijkt uit te wijzen dat Paulus een vervullingsmoment zag in zijn tijd, dat hij als onderdeel beschouwde van een "scriptural pattern of judicial binding" (Wagner, *Heralds*, 262).

³³⁶ Paulus schrijft hier in de lijn van twee rabbijnse conventies. Ten eerste citeert Paulus hier uit de drie grote secties van de Tenach om te onderstrepen dat de eenduidige boodschap van de Tenach wordt verkondigd (Longenecker, *Romans*, 882). Ten tweede past hij de methode toe van 'gelijke categorieën' waarbij in dit geval het sleutelbegrip 'verduisterde ogen' de teksten verbindt (Moo, *Romans*, 700).

³³⁷ Mulder, *Israel*, 300 schrijft over Paulus' citaten in de Romeinenbrief "Kennelijk kan hij woorden die hij niet letterlijk opneemt in zijn citaat wel mee blijven horen, ook zonder deze expliciet aan te halen".

³³⁸ Mark Reasoner, "The Salvation of Israel in Romans 9-11," in *The Call of Abraham:*

Essays on the Election of Israel. *CJAS*, red. Gary A. Anderson en Joel S. Kaminsky, (Notre Dame: University of Notre Dame, 2013), 266.

en een volgende generatie (vv. 14-28)³³⁹. In het geciteerde vers 29:4 wordt beschreven hoezeer de woestijngeneratie verhard was. In 29:8 wordt duidelijk dat de huidige generatie – vanwege verbondstrouw – nu als erfenis het over Jordaanse heeft ingenomen. Maar over de toekomstige generatie wordt weer een verharding geprofeteerd (29:28). In hfst. 30 wordt een mysterie voorzien: namelijk de eschatologische bekering van het volk en het herstel van het volk in het land (30:3-7)³⁴⁰.

In Jes. 29:1-14 beschrijft de profeet een wee over Ariël, waarmee waarschijnlijk Jeruzalem wordt beschreven³⁴¹. In het geciteerde vers 29:10 wordt duidelijk dat over weerspanningen een geestelijke blindheid is gekomen³⁴². Echter, uit vs. 14 blijkt dat er hoop op een goddelijke omkering is voor Jeruzalem, een hoop die later zal worden gespecificeerd in vv. 17-21³⁴³. Daar wordt de eschatologisch moment beschreven dat God de staat van verharding zal opheffen³⁴⁴. In de Joodse toekomstverwachting was deze gebeurtenis onlosmakelijk verbonden met de restoratie van het volk in het land³⁴⁵.

In Ps. 69 beschrijft David een gebed om vernietiging van vijanden (vv. 23-30) de door Paulus geciteerde woorden uit vv. 22-23 inclus. Daarop volgt een lofprijzing die hier in vertrouwen naar uitziet (vv. 31-37). De hoop op de vernietiging van de vijanden staat voor David vast blijkens de eschatologische verwachting die hij verwoordt in de doxologie (vv. 36-37)³⁴⁶. Daar wordt beschreven dat God Sion zal verlossen en dat het nageslacht van dienaren de steden van Juda in erfelijk bezit zal krijgen.

11:25d

ἄχρι οὗ τὸ πλήρωμα τῶν ἐθνῶν εἰσέλθῃ
...totdat de vervulling van de heidenen ingaat.

Dat een gedeeltelijke verharding van Israël van tijdelijke aard is – omdat het in ieder geval in het eschaton zal worden opgeheven – kon reeds worden opgemaakt uit de drie stemmen van de Tenach (vv. 8-10). Paulus expliciteert deze tijdelijkheid middels de woorden ἄχρι οὗ ofwel ‘totdat’ hetgeen een afkorting is voor ἄχρι τοῦ χρόνου οὗ (‘tot de tijd dat’)³⁴⁷. Deze

³³⁹ Daniel I. Block, *Deuteronomy*, NIVAC (Grand Rapids: Zondervan, 2012), 675-691.

³⁴⁰ Wagner, *Heralds*, 254-255.

³⁴¹ John N. Oswalt, *The Book of Isaiah, Chapters 1-39*, NICOT (Grand Rapids, Eerdmans, 1986), 525-527.

³⁴² Gary V. Smith, “Blindness, Deafness, and Fatness in Isaiah,” *BSac* 170/1 (2013): 173.

³⁴³ Gary V. Smith, *Isaiah 1-39*, CSC (Nashville: Holman, 2021), 588,591.

³⁴⁴ Wagner, *Heralds*, 253.

³⁴⁵ C. Marvin Pate, *Romans*, TTT (Grand Rapids: Baker, 2013), 25.

³⁴⁶ Allen P. Ross, *A Commentary on the Psalms, Volume 2 (42-89)*, KEL (Grand Rapids: Kregel, 2013), 508.

³⁴⁷ Jewett, *Romans*, 694,700;

frase wordt vaak gebruikt door Paulus in een eschatologische context³⁴⁸. Verder wijst εἰσεέλθη ofwel ‘ingaat’ op een onvoorspelbaar moment in de toekomst dat volgt op de tijd van verharding³⁴⁹. Ook dit werkwoord heeft een eschatologische lading³⁵⁰.

Paulus schrijft over τὸ πλήρωμα τῶν ἐθνῶν en in dit onderzoek is gekozen voor de vertaling ‘de vervulling van de heidenen’³⁵¹. Hoewel deze vertaling niet gebruikelijk is, blijkt Paulus het woord in de Romeinenbrief te gebruiken om het volvoeren van zaken te duiden³⁵². Dat het plausibel is om de term als de tegenhanger van τὸ πλήρωμα αὐτῶν (11:12) op te vatten - en in het licht daarvan te interpreteren – geeft extra gewicht aan deze observatie³⁵³. Verschillende uitleggers kiezen er immers voor om τὸ πλήρωμα αὐτῶν in 11:12 - in tegenstelling tot in 11:25 - wel te vertalen als ‘hun vervulling’³⁵⁴. Met αὐτῶν wordt daarbij volgens de meeste uitleggers verwezen naar het niet-christelijke Israël dat verhard is³⁵⁵.

Het woord πλήρωμα ofwel ‘vervulling’ wordt met name toegelicht in de thesis tot christelijke Joden (vv. 11-12) en in de introductie van zijn diatribe tot ‘heidenen’ (vv. 13-15). Deze twee subsecties beschrijven parallel dezelfde thesis, maar vanuit de twee tegenovergestelde gezichtspunten³⁵⁶. In vs. 12 wordt een contrast tussen het tegenwoordige ἥττημα ofwel ‘verlies’ en de hoop op een toekomstige πλήρωμα ofwel ‘vervulling’ geschetst³⁵⁷. Middels de *a fortiori* maakt Paulus duidelijk dat de πλοῦτος ἐθνῶν ofwel ‘rijkdom van de heidenen’ nog veel overdadiger zal zijn dan de tegenwoordige, wanneer deze vervulling plaatsvindt³⁵⁸. Het parallelle πρόσλημις ofwel ‘aanneming’ lijkt de gebeurtenis te beschrijven die daar onlosmakelijk mee verbonden is (vs. 15)³⁵⁹. Op grond van deze context mag worden

³⁴⁸ Benjamin L. Merkle, “Romans 11 and the Future of Ethnic Israel,” *JETS* 43/3 (2000): 715. Hij ondersteunt zijn stelling met een beroep op 1 Kor. 11:26 en 15:25.

³⁴⁹ Wallace, *Grammar*, 479.

³⁵⁰ Jewett, *Romans*, 701.

³⁵¹ Het woord πλήρωμα kan verwijzen naar vier zaken in het NT (BDAG, 829-830). Ten eerste naar hetgeen dat iets vol maakt (‘complement’). Ten tweede naar hetgeen dat vol is geworden (‘gecompleteerd’). Ten derde naar de staat van het vol zijn (‘volheid’). En ten vierde naar de handeling van het volvoeren van zaken (‘vervulling’).

³⁵² BDAG, 830 onder verwijzing naar 11:12 en 13:10.

³⁵³ Bijv. Cranfield, *Romans*₂, 575; John K. Goodrich, “Until the Fullness of the Gentiles Comes In: A Critical Review of Recent Scholarship on the Salvation of ‘All Israel’ (Romans 11:26),” *JSPL* 6/1 (2016): 21 “Paul’s language here is occasioned by and contrasted with his...use of τὸ πλήρωμα αὐτῶν (Rom 11:12)”.

³⁵⁴ NASB en Tucker (*Romans*, 174) hebben ‘fulfilment’. De WV drukt hetzelfde uit maar geeft de tekst dynamisch weer: ‘als zij hun tekort zullen aanvullen’.

³⁵⁵ Bijv. Cranfield, *Romans*₂, 557-558.

³⁵⁶ Vgl. de twee parallellen bij Schreiner: vv. 11/13-14 en vv. 12/15 (*Romans*, 578).

³⁵⁷ De lezing dat deze woorden functioneren als antoniemen komt voor bij bijv. Keck, *Romans*, 269.

³⁵⁸ Paulus gebruikt in 11:12,15 de *a fortiori* om de nadruk te leggen op het belang van het ‘des te meer’ (Bell, *Irrevocable*, 253).

³⁵⁹ Schreiner, *Romans*, 581-582.

vastgesteld dat Paulus primair de periode van de bediening van Israël jegens de volken voor ogen heeft³⁶⁰. Deze komt historisch tot het beoogde doel bij aanvang van hun aanneming³⁶¹.

Het heeft er alle schijn van dat de vervulling van de heidenen (vs. 25) daarom andersom moet worden uitgelegd. De vervulling beschrijft dan het moment dat de bediening van heidenen jegens Israël tot een beoogd doel is gekomen³⁶². Paulus noemt deze taak terecht τὴν διακονίαν μου ‘mijn bediening’ (vs. 13)³⁶³. Significant is dat Paulus het doel van zijn bediening in vv. 11,14 omschrijft in vormen van het werkwoord παραζηλώω³⁶⁴. In dit onderzoek wordt de transitieve vorm vertaald met een positieve connotatie: na-ijverig maken³⁶⁵. Het is goed mogelijk dat Paulus heeft beoogd dat niet-christelijke Israëlieten zich – naar aanleiding van zijn prediking dat Israël verhard was³⁶⁶ – in ijver zouden werpen op de Tenach ten einde te bestuderen of dit Paulijnse evangelie recht doet aan wat daar opgetekend staat³⁶⁷.

De achtergrond van het na-ijverig maken wordt onmiskenbaar gevormd door het lied van Mozes (Deut. 32:1-43). In Rom. 10:19 citeerde Paulus een frase uit dit lied - waarin een variant van het werkwoord παραζηλώω voorkomt (Deut. 32:21) – waardoor een allusie in 11:11,14 teruggrijpt op deze bespreking eerder in de brief³⁶⁸. Het lied van Mozes is een profetie over het eschaton en Paulus citeert uit een subsectie van het lied waarin wordt

³⁶⁰ BDAG, 480; Tucker, *Romans*, 174.

³⁶¹ Van Bruggen, *Romeinen*, 160-161; Vgl. Nanos, *Mystery*, 248.

³⁶² Aldus Keck, *Romans*, 279 “Not clear is whether the ‘full number’ implies that there is a Gentile quota...that must be filled...or whether Paul thinks more generally of the completion of God’s goal for Gentiles”.

³⁶³ Nanos ziet het woord - op grond van twee varianten van het werkwoord πληρόω in Rom. 15:19,29 - verwijzen naar Paulus’ apostelschap in een particularistische zin (*Mystery*, 266-267). Echter, dat Paulus zichzelf als onderdeel van een proces beschouwde, kan worden afgeleid uit het contrast tussen vv. 14 en 26 (Thielman, *Romans*, 537). Immers, gedurende zijn eigen leven had Paulus slechts een beperkte verwachting, maar voor het eschaton koesterde hij een volkomen verwachting voor Israël.

³⁶⁴ Harvey ziet εἰς τὸ met een infinitivus in 11:11 een “divine purpose” uitdrukken.

³⁶⁵ Het voorvoegsel παρα- maakt het woord παραζηλώω transitief (Jewett, *Romans*, 645). Het werkwoord ζηλώω kan in positieve zin ‘ijverig zijn’ beschrijven, of in negatieve zin ‘jaloers zijn’ (BDAG, 427). Een drietal argumenten wijst op de positieve lezing ‘na-ijverig maken’ in 11:11,14. Ten eerste kan 10:1-4 als een parallel worden beschouwd waar wetsijver aan de orde kwam, aldus Murray Baker, “Paul and the Salvation of Israel: Paul’s Ministry, the Motif of Jealousy, and Israel’s Yes,” *CBQ* 67 (2005): 475. Ten tweede blijkt Paulus met varianten van ζηλώω vormen van positieve ijver uit te drukken – en dus niet van een negatieve afgunst – zoals in 1 Kor. 12:31 en 2 Kor. 9:2 en Tit. 2:14 (Jewett, *Romans*, 646 nt. 113). Ten derde worden varianten van het werkwoord παραζηλώω in de oorspronkelijke en Paulijnse context beschreven als de weg naar Israëls verlossing: dit positieve vooruitzicht komt voor in Deut. 32:21LXX (Wagner, *Heralds*, 197). Maar ook in Rom. 11:11,14 zo argumenteert Richard H. Bell, *Provoked to Jealousy: The Origin and Purpose of the Jealousy Motif in Romans 9-11*, WUNT (Tübingen: Mohr, 1994), 113.

³⁶⁶ Nanos benadrukt dat het Paulus’ bediening is - dus niet zozeer de vrucht ervan, de redding van de heidenen - die tot de na-ijver aanzet (*Mystery*, 248).

³⁶⁷ Deze lezing correspondeert met het patroon dat Lucas beschrijft met betrekking tot Paulus’ prediking te Beréa in Hand. 17:11. De tekst kan parallel gelezen worden aan Rom. 10:-14 (Baker, “*Salvation*,” 475). De ijver voor de wet kan dan als positief worden beschouwd, maar het juiste vertrekpunt blijkt daarbij essentieel volgens Rom. 10:1-4 (Mulder, *Israël*, 104-106). Dit vertrekpunt is blijkens 10:4 “an event called Christ” (Keck, *Romans*, 250).

³⁶⁸ Keck, *Romans*, 261; Dunn, *Romans*2, 653.

benadrukt dat Gods oordeel over Israël rechtvaardig is (vv. 19-25)³⁶⁹. God staat in zijn recht wanneer Hij de ijver van Israël opwekt door wat ‘geen volk’ is, ofwel de heidenvolken (vs. 21)³⁷⁰.

Wanneer Paulus het lied citeert doet hij dat in een sectie waarin de schuld van ongelovig Israël aan de orde komt, vanwege de verwerping van het evangelie (Rom.10:14-21)³⁷¹. Paulus leidt het citaat in met de woorden μή Ἰσραὴλ οὐκ ἔγνω ofwel ‘Heeft Israël het niet verstaan?’ (Rom. 10:19). Met deze woorden lijkt Paulus te bedoelen dat Israël had kunnen en moeten weten dat de provocatie door heidenvolken zou gaan plaatsvinden bij ontrouw³⁷².

Significant is nog dat Paulus later in de brief een ander deel van het lied van Mozes citeert, namelijk uit het coda, waarin de verlossing door God wordt gevierd (Deut. 32:43)³⁷³. Mozes zag uit naar een toekomstig moment wanneer God zowel land als volk zou gaan verzoenen³⁷⁴. Wanneer Paulus uit het lied citeert in Rom. 15:10 (‘Weest vrolijk, volken, met zijn volk’) dan doet hij dat in de laatste en samenvattende sectie van de probatio ofwel het ethische deel van de brief (vv. 7-13)³⁷⁵. Dat Paulus deze woorden inleidt met de stelling dat Christus de beloften aan de vaders heeft bevestigd, lijkt erop te wijzen dat hij in lijn met Mozes een herstel van Israël in het land voorziet³⁷⁶.

11:26a

καὶ οὕτως πᾶς Ἰσραὴλ σωθήσεται, καθὼς γέγραπται:
en aldus zal heel Israël behouden worden, zoals geschreven is:

³⁶⁹ Block, *Deuteronomy*, 746-747, 759 onderscheidt vijf secties: een exordium (vv. 1-4) een recollectie (vv. 5-18) een confessie (vv. 19-35) het evangelie (vv. 36-42) en een coda (vs. 43).

³⁷⁰ Dunn, *Romans*₂, 631.

³⁷¹ Thielman, *Romans*, 476-477.

³⁷² Seifrid, “*Romans*,” 665; Dunn, *Romans*₂, 631 “Israel ought to have recognized that this was what was to happen...he sees in Deut 32:21 prophecy of a recurring pattern in God’s dealings with his people”.

³⁷³ Scott J. Hafemann “Eschatology and Ethics: The Future of Israel and the Nations in Romans 15:1-13.” *TynBul* 51/2 (2000): 182 “Paul’s use of Deuteronomy 32:43 in Romans 15:10 corresponds to his earlier use of Deuteronomy 32:21 in Romans 10:19”.

³⁷⁴ Eugene H. Merrill, *Deuteronomy*, NAC (Nashville: B&H, 1994), 425.

³⁷⁵ Jewett, *Romans*, 887-888.

³⁷⁶ Ten eerste, de frase τὰς ἐπαγγελίας τῶν πατέρων ofwel ‘de beloften van de vaders’ mag in lijn worden opgevat met Rom. 9:4-5 waarvan gewoonlijk wordt aangenomen dat verwezen wordt naar de landbelofte. Voor dit punt, vgl. J. Ross Wagner, “The Christ, Servant of Jew and Gentile: A Fresh Approach to Romans 15:8-9,” *JBL* 116/3 (1997): 477-478. Ten tweede, het werkwoord βεβαιῶ ofwel ‘bevestigen’ moet waarschijnlijk worden opgevat in een continuerende zin en niet als een opheffing (Tucker, *Romans*, 231 nt. 49). Ten derde, deze frase uit Rom. 15:8a-9b vormt een inclusio met het vs. 12 en daar wordt een tekst geciteerd waarin het herstel van Israël in het land de context van vormt (Wagner, *Heralds*, 315-318). Deze tekstuele argumentatie lijkt te worden bevestigd door de observatie dat de climax van Mozes’ profetie - een eschatologisch moment van herstel - ook in de tijd van Paulus nog niet was vervuld (Hafemann, “*Eschatology*,” 179-182).

Bij de vertaling van καὶ οὕτως zijn er vier opties³⁷⁷. Deze kunnen ook in de Nederlandse vertalingen worden teruggevonden. *Ten eerste* is er de temporele lezing ‘dan’ zoals de NBV³⁷⁸. *Ten tweede* is er de modale lezing in retrospectieve zin ‘aldus’ zoals de NBG³⁷⁹. *Ten derde* is er de modale lezing, maar dan prospectief ‘zó...[als]’ zoals de HV³⁸⁰. En *ten vierde* is er de correlatieve lezing ‘alzo’ zoals de SV³⁸¹. Taalkundig heeft de modale lezing die terugziet de beste papieren (‘aldus’)³⁸². De behoudenis van Israël zal volgens deze lezing plaatsvinden *zoals* in het voorafgaande werd beschreven: het bereiken van het telos van de heidenbediening jegens Israëlieten wordt gevolgd – al dan niet direct - door de opheffing van de partiële verharding voor Israël. De alternatieve lezingen vullen de modaliteit in, maar wel langs de lijnen van de context, waardoor ze als interpretaties allen acceptabel zijn³⁸³.

Bij de besprekingen van de uitdrukking πᾶς Ἰσραὴλ ofwel ‘heel Israël’ komen gewoonlijk vier elementen aan bod: de etniciteit, de tijdsrekening, de totaliteit en religiositeit.

1. De etniciteit. Sommige uitleggers argumenteren dat Paulus etniciteit inclusief opvat en verwijst naar zowel christelijke Israëlieten als heidenen³⁸⁴. Maar in dit onderzoek wordt de consensus gevolgd, dat Paulus de term *exclusief* voor etnische Israëlieten gebruikt³⁸⁵. Ten eerste is er geen precedent voor een herdefiniëring van Israël³⁸⁶. Ten tweede wordt in deze perikoop juist het contrast tussen de identiteiten en bedieningen van de heidenvolken en etnisch Israël benadrukt³⁸⁷.

³⁷⁷ Zie de besprekingen van Bell, *Irrevocable*, 258-259.

³⁷⁸ Bijv. James M. Scott, “‘And then all Israel will be saved’ (Rom 11:26),” in *Restoration: Old Testament, Jewish, and Christian Perspectives*, red. James M. Scott, (Leiden: Brill, 2001), 490-496.

³⁷⁹ Bijv. Wright, *Paul*, 1240-1241.

³⁸⁰ Bijv. Wagner, *Heralds*, 276-280; BDAG, 742.

³⁸¹ Bijv. Bell, *Irrevocable*, 256-270; Harvey, *Romans*, 285.

³⁸² Moo stelt vast dat οὕτως 74 keer voorkomt in het NT (*Romans*, 734-735). De temporele lezing (geïdentificeerd in Hand. 17:33; 20:11) de modale-voortuitziende lezing (geïdentificeerd in Rom. 1:15; 6:11; 1 Kor. 14:25; 1 Thes. 4:17) en de correlatieve lezing (geïdentificeerd in Luc. 24:24; Fil. 3:17) zijn om te beginnen zeldzaam, maar staan bovendien vrijwel in alle gevallen ter discussie.

³⁸³ De retrospectieve modale lezing kan volgens de meeste uitleggers worden gekleurd en gecombineerd met de temporele via ἄχρι οὗ ofwel ‘totdat’, zie bijv. Moo, *Romans*, 735. Maar ook met de prospectieve lezing via καθὼς ofwel ‘zoals’ zie bijv. Michael G. Vanlaningham, *Christ, the Savior of Israel: An Evaluation of the Dual Covenant and Sonderweg Interpretations of Paul’s Letters*, EDIS (Frankfurt: Peter Lang, 2012), 235. Maar ook met de correlatieve lezing via καὶ ofwel ‘en’ aldus Fitzmyer, *Romans*, 623.

³⁸⁴ Gewoonlijk wordt gedacht aan een herdefiniëring van het godsvolk (bijv. Wright, *Faithfulness*, 1241-1246). Een nieuwere opvatting is dat het zaad van Efraïm heidenen behelst (bijv. Staples, “*Gentiles*,” 371-390).

³⁸⁵ Jewett, *Romans*, 701 “broad consensus among contemporary exegetes”.

³⁸⁶ In deze sectie van de brief (hfst. 9-11) lijkt er “wel een versmalling naar binnen toe mogelijk (Rom.9,6...), maar niet een verbreding naar buiten toe” (Van Houwelingen, “*Israël*,” 70). De consensus is dat in zowel OT als NT een dergelijke herdefiniëring van Israël niet voorkomt (Scott, “*Israel*,” 498-507).

³⁸⁷ Bell, *Irrevocable*, 260.

2. *De tijdrekening.* Er is een groep uitleggers die etnisch Israël diachroon leest en veronderstelt dat Paulus het gehele Israël door de geschiedenis heen voor ogen heeft³⁸⁸. Maar in dit onderzoek wordt met de meerderheid aan uitleggers verondersteld dat Paulus de term *synchroon* heeft bedoeld en één generatie duidt³⁸⁹. Dat de uitdrukking een Hebraïsme is, maakt ten eerste de observatie dat de uitdrukking ‘heel Israël’ in het OT – zowel de MT als de LXX - altijd een synchrone betekenis heeft van belang³⁹⁰. Daarbij geeft ten tweede ook de overige Joodse literatuur geen blijk van een diachrone lezing³⁹¹.

3. *De totaliteit.* Er zijn uitleggers die stellen dat de toekomstige generatie van etnisch Israël in absolute zin moet worden opgevat, heel Israël omvat dan iedere Israëliet hoofd voor hoofd³⁹². Maar in dit onderzoek wordt met de meerderheid van de uitleggers een collectieve lezing gekozen, waarbij Paulus een *representerend volksgeheel* beschrijft³⁹³. Ten eerste, Paulus spreekt in vv. 11-32 hyperbolisch over twee categorieën - heidenvolken en Israël – waarmee hij een algemeen beeld schetst en geen specifieke getallen³⁹⁴. Ten tweede houdt ‘heel Israël’ in het OT – en in de overige Joodse literatuur – in alle gevallen verband met de stammenstructuur van het volk, zonder daarbij alle individuen te duiden (cf. 11:1)³⁹⁵.

4. *De religiositeit.* Sommige uitleggers zijn van mening dat het representerende volksgeheel Israël – op het moment dat het behouden wordt - mede bestaat uit niet-christelijke Israëlieten³⁹⁶. Maar in dit onderzoek wordt verondersteld met de meerderheid van uitleggers dat Paulus louter dacht aan een *gelovig overblijfsel* dat behouden zal worden³⁹⁷. Ten eerste maakt Paulus in deze sectie van de brief herhaaldelijk duidelijk dat de bekering van

³⁸⁸ Uitgaande van de opvatting dat deze behoudenis in het eschaton plaatsvindt kan worden gedacht aan een beperkte groep Israëlieten te weten de christelijke Israëlieten uit de kerkbedeling (Moo, *Romans*, 738,739 nt. 814) of aan alle Israëlieten uit het verleden, een semi-universalistische lezing waarbij individuele uitzonderingen mogelijk blijken (bijv. Bell, *Irrevocable*, 265). Er zijn uitleggers die stellen dat de behoudenis gedurende de huidige kerkbedeling plaatsvindt, zij denken exclusief aan christelijke Israëlieten: dit is ook een vorm van een diachrone lezing. Etnisch inclusief (Staples, Wright) of exclusief (bijv. Kruse, *Romans*, 448-451).

³⁸⁹ Volgens de meeste uitleggers bestaat deze generatie uit zowel christelijke Israëlieten als niet-christelijke Israëlieten (bijv. Scott, “*Israel*,” 518) maar andere uitleggers zijn van mening dat hier exclusief aan christelijke Israëlieten moet worden gedacht (bijv. Schreiner, *Romans*, 594-607).

³⁹⁰ Scott, “*Israel*,” 498,507; Moo, *Romans*, 738.

³⁹¹ Scott, “*Israel*,” 515.

³⁹² De laatste generatie is tot op het moment van behoudenis mogelijk een mengeling van zowel christelijke en niet-christelijke Israëlieten (bijv. Jewett, *Romans*, 701-702) maar het is ook mogelijk dat deze slechts uit niet-christelijke Israëlieten bestaat (vgl. Moo, *Romans*, 737 nt. 808).

³⁹³ Bijv. Das, *Solving*, 256-257.

³⁹⁴ Dunn, *Romans*₂, 681.

³⁹⁵ Scott, “*Israel*,” 507,515.

³⁹⁶ Sommigen denken louter aan niet-christelijk Israël, zoals Otfried Hofius, “‘All Israel will be saved’: Divine Salvation and Israel's Deliverance in Romans 9-11,” *PSBSI* 1 (1990): 35. Het gros van de uitleggers neemt het standpunt in dat zowel christelijk als niet-christelijk Israël in het eschaton behouden zal worden (bijv. Scott, “*Israel*,” 518).

³⁹⁷ Bijv. Longenecker, *Romans*, 897.

Israëlieten noodzakelijk is voor verlossing³⁹⁸. Ten tweede, in de Joodse eschatologie wordt geen bekering voorzien op grond van een eschatologische verschijning: de bekering van een gelovig overblijfsel blijkt juist vooraf te gaan aan de komst van de Messias³⁹⁹.

Over dit overblijfsel schrijft Paulus dat het σωθήσεται ofwel ‘behouden zal worden’ waarmee hij hoogstwaarschijnlijk een eschatologische restoratie in het land voorzag⁴⁰⁰. *Ten eerste* wijst een blik op de equivalente term in deze perikoop hierop: πρόσλημψις ofwel ‘aanneming’ (vs. 15). Deze aanneming wordt door Paulus beschreven met de woorden ζωή ἐκ νεκρῶν ofwel ‘leven uit doden’ die een eschatologisch beeld oproepen⁴⁰¹. Enerzijds wisten de heidenen – waar hij zich in de context van de diatribe tot richt – waarschijnlijk van een eschatologische opstanding uit de doden⁴⁰². Anderzijds is het plausibel dat deze verwoording voor Paulus’ Joodse lezers geklonken heeft als een verwijzing naar de profetie van Ezechiël over de dorre beenderen (Ez. 37:1-14)⁴⁰³. Significant is dat in deze profetie een restoratie van de stammen van Israël in het land wordt voorzien⁴⁰⁴. *Ten tweede* wordt dit beeld bevestigd door een analyse van de vijf vormen van het werkwoord σώζω (‘verlossen’) in hfst. 9-11⁴⁰⁵. Enerzijds beschrijft dit woord de tegenwoordige behoudenis van individuele Israëlieten op grond van geloof in Christus bij Paulus⁴⁰⁶. Maar anderzijds maakt het woord steeds deel uit van een citaat of verwijzing naar een tekst waarin de eschatologische restoratie van Israël in het land aan de orde komt⁴⁰⁷. Op deze wijze heeft Paulus de tegenwoordige geestelijke verlossing van

³⁹⁸ Zoccali, *Called*, 103 steunt deze opvatting met een viertal argumenten. Ten eerste met Paulus’ grief over het ongelof van zijn volksgenoten uit Rom. 9:1-5. Ten tweede met het citaat van Jes. 10:22 in Rom. 9:27 over het behoud van een gelovig overblijfsel. Ten derde met het gebed voor het behoud van Israëlieten in 10:1. En ten vierde met Paulus’ verlangen om Israëlieten tot inkeer te brengen in 11:14.

³⁹⁹ Deze opvatting komt nadrukkelijk aan de orde in de zogenoemde overblijfseltheologie, waarvan de kernpunten zijn beschreven door Longenecker (*Introducing*, 247-253). Mark A. Elliott, *The Survivors of Israel: A Reconsideration of the Theology of Pre-Christian Judaism* (Grand Rapids: Eerdmans, 2000), 513 stelt op grond van zijn analyse van het Tweede Tempel Jodendom vast dat er sprake was van de verwachting van een “messiah-of-the-elect”. Voor een opsomming van literatuur die wijst op een bekering voorafgaand aan het eschaton, zie Zoccali, *Called*, 112 nt. 54.

⁴⁰⁰ Het woord σωθήσεται mag worden opgevat als divinum passivum (Harvey, *Romans*, 285). Verschillende uitleggers ontwaren hier een “eschatological sense” van het futurum (bijv. Cranfield, *Romans*₂, 577). De woorden πρόσλημψις ofwel ‘aanneming’ (vs. 15) en ἐγκεντρισηθήσονται ofwel ‘zullen worden ingestoken’ (vs. 24) mogen beschouwd worden als equivalenten (Moo, *Romans*, 739).

⁴⁰¹ Dunn, *Romans*₂, 658.

⁴⁰² Jewett, *Romans*, 681.

⁴⁰³ Hahn, *Romans*, 196.

⁴⁰⁴ Daniel I. Block, *Ezekiel, Chapters 25-48*, NICOT (Grand Rapids: Eerdmans, 1998), 382-383. Zie Reasoner, “Salvation,” 268. En voor een combinatie van de elementen van de opstanding en restoratie, zie Bell *Irrevocable*, 254-255.

⁴⁰⁵ Dit zijn *ten eerste* Rom. 9:27-28 (Jes. 10:22-23) en *ten tweede* Rom. 10:9 (Deut. 30:11-14) en *ten derde* Rom. 10:13 (Joel 2:32 [3:5a]) en *ten vierde* Rom. 11:14 (Deut. 32:21) en *ten vijfde* Rom. 11:26 (Jes. 59:21 en 27:9).

⁴⁰⁶ Vanlaningham, *Christ*, 239 nt. 33; Jewett, *Romans*, 702.

⁴⁰⁷ Zie de bespreking van deze vijf Schriftplaatsen door Scott (“Israel,” 519-524); Vgl. Reasoner, “Salvation,” 266.

een overblijfsel waarschijnlijk willen beschrijven als een waarborg voor de toekomstige verlossing van Israël⁴⁰⁸. Deze verlossing kan in de Joodse traditie niet losgezien worden van restoratie in het land⁴⁰⁹. Paulus' bespreking lijkt de Joodse overblijfseltheologie te volgen⁴¹⁰.

11:26c-27a

*ἥξει ἐκ Σιών ὁ ῥύόμενος,
ἀποστρέψει ἀσεβείας ἀπὸ Ἰακώβ.
καὶ αὕτη αὐτοῖς ἢ παρ' ἐμοῦ διαθήκη,
Uit Sion zal de Verlosser komen.
Hij zal goddeloosheden van Jakob afkeren.
En dit is voor hen het verbond mijnerzijds,*

Geargumenteerd is dat na de periode van een partiële verharding van Israël (vs. 25) een tijd zal aanbreken waarin een beperkte groep christenen uit de twaalf stammen van etnisch Israël behouden zal worden (vs. 26)⁴¹¹. De specifiekere gang van zaken met betrekking tot het tijdstip en de wijze waarop deze behoudenis plaatsvindt wordt beschreven καθὼς γέγραπται ofwel 'zoals geschreven is' in twee tekstgedeelten uit het boek Jesaja. Met deze woorden sluit Paulus zich aan bij de toekomstverwachting die daar beschreven wordt⁴¹².

Paulus citeert hier bijna verbatim Jes. 59:20-21aLXX (καὶ ἥξει ἕνεκεν Σιών ὁ ῥύόμενος καὶ ἀποστρέψει ἀσεβείας ἀπὸ Ἰακώβ . καὶ αὕτη αὐτοῖς ἢ παρ' ἐμοῦ διαθήκη)⁴¹³. Uitleggers onderscheiden in Jes. 59 gewoonlijk drie perikopen en in de perikoop waar Paulus uit citeert

⁴⁰⁸ Wagner, *Heralds*, 109; Scott J. Hafemann, "The Salvation of Israel in Romans 11:25-32: A Response to Krister Stendahl," *Ex Auditu iv* (1988): 53.

⁴⁰⁹ N.T. Wright, *The New Testament and the People of God* (Minneapolis: Fortress, 1992), 300-301; David E. Aune en Eric Stewart, "From the Idealized Past to the Imaginary Future: Eschatological Restoration in Jewish Apocalyptic Literature," in *Restoration: Old Testament, Jewish & Christian Perspectives*, red. James M. Scott, (Leiden: Brill, 2001), 151-153; Nanos, *Mystery*, 57-64.

⁴¹⁰ Longenecker, *Introducing*, 247-253; Longenecker, *Romans*, 769-771.

⁴¹¹ Ouweneel verklaart deze opvatting nader "God zal zijn volk ook in de toekomst nieuw verstopen, alleen zal het dan niet langer om een kleine rest gaan; integendeel, 'heel Israël' zal behouden worden...ook dan zal het een 'overblijfsel' zijn dat zich bekeert, en daaruit zal God het nieuwe Israël bouwen, dat geheel uit rechtvaardigen zal bestaan (Js45:25; 60:21)" (*Israëltheologie*, 308). Vgl. Zoccali, *Called*, 105 "at some point in time the 'elect' would encompass the nation in its near entirety"; Vgl. Block, *Covenant*, 515 "all physical Israel will also be 'all spiritual Israel'".

⁴¹² Moo, *Romans*, 739.

⁴¹³ Voor een vergelijking van Rom. 11:26-27 met Jes. 59:20-21LXX en 27:9LXX en voor een analyse van de punten waarop de LXX afwijkt van de MT, zie de analyse van Wagner (*Heralds*, 280-286). Smith beschouwt de lezing van de LXX dan ook als een interpretatie van de MT, zie Gary V. Smith, *Isaiah 40-66*, NAC (Nashville: B&H, 2009), 604. Gleason L. Archer en Gregory Chirichingo, *Old Testament Quotations in the New Testament* (Eugene: Wipf & Stock, 2005), 127-128 merken hierover op "the LXX interpretation is quite valid and may indeed be the correct pointing".

wordt Gods verlossende optreden beschreven: van vijanden en van zonde (vv. 15b-21)⁴¹⁴. De perikoop bestaat uit drie secties: wat God zag (vv. 15b-17) wat God zal doen (vv. 18-20) en een concluderende opmerking die de transitie vormt naar de beschrijving van het nieuwe Jeruzalem in hfst. 60-61 (v. 21)⁴¹⁵. Paulus citeert twee zinsneden uit de laatste twee secties.

In de oorspronkelijke context komt God het volk in het land te hulp ten einde een verlossing van Israël van vijanden tot stand te brengen (vv. 18-20)⁴¹⁶. Zo arriveert God als de Verlosser, namelijk van vijanden⁴¹⁷. Hij komt naar Sion, dit is het geografische Jeruzalem⁴¹⁸. En wel ten behoeve van Jakob, het etnische Israël⁴¹⁹. Hij zal immers de goddeloosheden – uitingen van heidense afgoderij - wegnemen⁴²⁰. Vervolgens brengt God – voor hen die die zich tot Hem wenden - het Abrahamitische verbond tot een culminatie door zijn geest te schenken (vs. 21)⁴²¹.

In de eerste zinsnede lijkt Paulus met ἐκ Σιών ofwel ‘uit Sion’ in lijn met de woorden van Jesaja te veronderstellen dat ὁ ῥυόμενος ofwel ‘de Verlosser’ verschijnt in het eschaton in

⁴¹⁴ G.V. Smith, *Isaiah*₂, 586. De eerste perikoop beschrijft hoe God de gebeden van onrechtvaardigen afwijst (vv. 1-8). De tweede perikoop bevat een belijdenis van de zonde van ongerechtigheid (vv. 9-15a). In de derde perikoop wordt Gods reddende optreden om gerechtigheid tot stand te brengen beschreven (vv. 15b-21).

⁴¹⁵ Smith, *Isaiah*₂, 599-600 baseert deze driedeling op grammaticale en literaire conventies.

⁴¹⁶ Christopher D. Stanley, “‘The Redeemer will Come ἐκ Σιών’: Romans 11.26-27 Revisited,” in *Paul and the Scriptures of Israel*, JSNTSS, red. Craig A. Evans en James A. Sanders, (Sheffield: Sheffield Academic, 1993), 139 “In this case the reference is to Yahweh’s anticipated victory over ‘the nations’ that will allow his people to rest securely in their own land”; vgl. Wagner, *Heralds*, 287,289.

⁴¹⁷ De titel ὁ ῥυόμενος is een gesubstantiveerd participium, afgeleid van het werkwoord ῥύομαι dat hulp bij gevaar beschrijft, zoals: beschermen, redden, bevrijden of verlossen, behouden of bewaren (BDAG, 907). In de Tenach heeft de titel zowel een negatieve connotatie van wraak (voor de onderdrukker) als een positieve connotatie van lossing (van de onderdrukte) aldus Oswalt (*Isaiah*₂, 93). De titel lijkt niet voor te komen bij Jesaja in verband met de verlossing van zonde (vgl. Smith, *Isaiah*₂, 604).

⁴¹⁸ Voor Israëlieten in het land fungeert het als verwijzing naar het centrum van het volk (BDAG, 925).

⁴¹⁹ Deze titel lijkt afgeleid te zijn van het narratief van de patriarch. Ten eerste refereert de titel aan de staat van rebellie tegen God (Smith, *Isaiah*₂, 572-573). Ten tweede refereert de naam aan het proces van de terugkeer uit ballingschap (Oswalt, *Isaiah*₂, 496,530). Ten derde refereert Jakob aan een belofte, die nog vervulling wacht: een nieuw begin (vgl. Seifrid, “*Romans*,” 675). Ten vierde wijst ‘het huis van Jakob’ in Jesaja naar de totale stammenfamilie (Stott, *Israel*, 517).

⁴²⁰ Jesaja verwees waarschijnlijk naar uitingen van heidense afgoderij in Israël. Ten eerste, de beschrijving van BDAG, 141 wijst hierop: ἀσεβείας omvat ‘verticaal’ onrecht tegen de godheid, heiligschennis in woord en daad. Ten tweede blijkt dit gedrag karaktersitiek voor de heidenen blijktens Deut. 9:5 (Fitzmyer, *Romans*, 278). Ten derde, de perikoop tot aan vs. 20 beschrijft louter de wijze waarop God de vijanden van Israël bestrijdt, dit is overigens een terugkerend thema in Jesaja (Seifrid, “*Romans*,” 675). Ten vierde, eerder is geargumenteed dat Jesaja de titel Verlosser niet gebruikte om te verwijzen naar het afwenden van een geestelijke realiteit (vgl. Wright, *People*, 300). Ten vijfde, in Jes. 27 wordt ogenschijnlijk dezelfde chronologische verhaallijn geschetst: het afwenden van goddeloosheden bestaat daar uit het stukslaan van concrete uitingen van afgoderij (Wagner, *Heralds*, 295-296). Ten zesde, volgt in Jes. 59 op deze gebeurtenis de verbondsvernieuwing: pas dan lijkt een geestelijke transformatie aan de orde te komen (vs. 22). Ten zevende geldt het wegdoen van afgodsbeelden in de geschiedenis van de patriarch Jakob als reiniging die vooraf gaat aan het einde van zijn reis terug uit ballingschap - en zijn naamsverandering - in Gen. 35:2,10 (Sailhamer, “*Genesis*,” 262-263).

⁴²¹ Smith, *Isaiah*₂, 605.

Jeruzalem⁴²². De woorden ἔνεκεν Σιών ('naar Sion') zijn in het citaat echter verwerkt als ἐκ Σιών ofwel 'uit Sion'⁴²³. Waarschijnlijk heeft Paulus dit geografische element uit het citaat vanuit het narratieve standpunt van zijn lezers weergegeven: vanuit het perspectief van de diaspora⁴²⁴. Daarmee heeft de apostel dan een ander element van hetzelfde Oudtestamentische perspectief op de verlossing op de voorgrond geplaatst. *Ten eerste* werd de uitdrukking ἐκ Σιών 'uit Sion' in de diaspora geassocieerd met eschatologische terugkeer van een overblijfsel naar Sion (zie Ps. 14:7; 53:7)⁴²⁵. *Ten tweede*, roept ἐκ Σιών ofwel 'uit Sion' het aspect van de Messiaanse regering vanuit Jeruzalem op in het na-historische eschaton (zie Ps. 110:2; Jes. 2:3)⁴²⁶.

Volgens de tweede zinsnede wendt God goddeloosheden af van Jakob. Een aantal argumenten ondersteunt de opvatting dat Paulus het betekenisveld dat Jesaja opriep - met de begrippen ἀσεβείας ofwel 'goddeloosheden en Ἰακώβ ofwel 'Jakob' - heeft overgenomen. *Ten eerste* duidt Paulus met varianten van ἀσεβείας in de Romeinenbrief ook de goddeloze praktijken van de heidense afgodendienst⁴²⁷. *Ten tweede* hanteert Paulus de titel Jakob in de Romeinenbrief ook als een metoniem voor de uitverkorenen van de gehele stammenfamilie van het etnisch Israël⁴²⁸. Significant is dat Paulus de titel Jakob overneemt uit een perikoop waarin Gods eschatologische handelen in het land wordt beschreven (Mal. 1:2-5)⁴²⁹.

⁴²² Dunn, *Romans*₂, 682 "Paul...does not wish to rekindle the idea of Israel's national primacy in the last days (Zion either as the physical focus of or sole reason for the redeemer's coming)...Paul will have been thinking...of his eschatological appearance in (and so 'from') Jerusalem".

⁴²³ Gewoonlijk wordt ἔνεκεν uit de LXX vertaald met 'voor' (Jewett, *Romans*, 703). Maar sommigen vertalen met 'van' (Wagner, *Heralds*, 284) Het eerste sluit aan bij de MT, het tweede bij het NT.

⁴²⁴ Arland J. Hultgren, *Paul's Letter to the Romans: A Commentary* (Grand Rapids: Eerdmans, 2011), 421; Nanos, *Mystery*, 280-281. Drie zaken wijzen in deze richting. Ten eerste is dit de wijze waarop ἐκ Σιών ofwel 'uit Sion' wordt gebruikt in de Tenach (Ps. 14:7[13:7]; 53:7[52:7]; Ps. 110:2[109:2]; Jes. 2:3). Ten tweede, Paulus lijkt elders in de brief ook creatief om te gaan met geografische elementen van zijn citaat, die niet van toepassing zijn op zijn lezers, zo laat hij bijv. in het citaat van Jes. 52:7 in Rom. 10:15 het element 'op de bergen' weg (Wagner, *Heralds*, 284-286). Ten derde wijst de dubbele omissie van καὶ ofwel 'en' erop dat de apostel het zich veroorloofde citaten stilistisch aan te passen (vgl. Jewett, *Romans*, 703-704).

⁴²⁵ Vgl. Sanday & Headlam, *Romans*, 336. Stanley stelt vast "From the perspective of Diaspora Judaism, 'Zion' carries a wider sense, as a designation for the land of Israel as against the pagan territories" ("*Redeemer*," 138).

⁴²⁶ Voor een combinatie van een theologische en christologische interpretatie van ὁ ῥυόμενος ofwel 'de Verlosser' zie bijv. Longenecker, *Romans*, 900. Voor de Messiaanse lezing van Ps. 110 zie Allen P. Ross, *A Commentary on the Psalms, Volume 3 (90-150)*, KEL (Grand Rapids: Kregel, 2016), 348-350. En voor de Messiaanse interpretatie van Jes. 2:3, vgl. Christopher R. Bruno, "The Deliverer from Zion: The Source(s) and Function of Paul's Citation in Romans 11:26-27," *TynBul* 59/1 (2008): 128-130.

⁴²⁷ Dit wordt opgemerkt met betrekking tot de drie Schriftplaatsen waar varianten van ἀσεβείας ofwel 'goddeloosheid' voorkomen. Ten eerste in 1:18 (Das, *Solving*, 70). Ten tweede in 4:5, zie Edward Adams, "Abraham's Faith and Gentile Disobedience: Textual Links between Romans 1 and 4," *JSNT* 65 (1997): 52. Ten derde in 5:6 (vgl. Dunn, *Romans*₁, 255).

⁴²⁸ Dit wordt opgemerkt met betrekking tot Rom. 11:26 (Hahn, *Romans*, 206). En ook aangaande het citaat van Mal. 1:2-3 'Jakob heb Ik liefgehad, maar Ezau heb ik gehaat' in Rom. 9:18 (Wagner, *Heralds*, 51).

⁴²⁹ Eugene H. Merrill, *Haggai, Zechariah, Malachi: An Exegetical Commentary* (Biblical Studies Press, 2003), 353-356.

In de derde zinsnede gaat het over het διαθήκη ofwel ‘verbond’ met Israël. Bij dit verbond moet in lijn met eerdere observaties niet zozeer gedacht worden aan ‘nieuw’ maar aan ‘vernieuwd’⁴³⁰. Het gaat hier om de uiteindelijke vervulling van het verbond met Abraham, dat eerder aan bod kwam in 9:4⁴³¹. Dit ‘nieuwe verbond’ behelst het herstel van Israël in het land, zoals dat ook in Jer. 31:33 beschreven wordt⁴³².

11:27b

ὅταν ἀφέλωμαι τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν.
wanneer Ik hun zonden zal wegnemen'.

Het tweede citaat komt uit Jes. 27:9LXX (ὅταν ἀφέλωμαι αὐτοῦ τὴν ἁμαρτίαν) waarbij de veranderingen die Paulus toepast stilistisch zijn⁴³³. De teksten uit Jes. 27 en 59 komen zowel taalkundig als thematisch sterk overeen⁴³⁴. Jes. 27 verhaalt Gods eschatologische redding en kan worden opgedeeld in drie perikopen: een hymne over Gods zorg over zijn wijngaard (vv. 2-6) een verklaring van Gods oordeel over zijn volk (vv. 7-11) en een belofte van Gods terugkeer naar zijn heilige berg in het land (vv. 12-13)⁴³⁵. In de middelste sectie staat de retorische vraag centraal of God Israël net als de vijanden zal oordelen (vs. 7)⁴³⁶. Dat is niet het geval: God oordeelt Jakob (vv. 8-9) niet zoals de vijanden (vv. 10-11)⁴³⁷. Er worden hier drie fasen in Gods omgang met Israël geschetst: het volk wordt gestraft met ballingschap (vs. 8) het volk bekeert zich daarom tot God (vs. 9b)⁴³⁸ en het volk wordt verzoend (vs. 9a).

Deze laatste frase wordt door Paulus geciteerd in Rom. 11:27. Het voorzetsel ὅταν ofwel ‘wanneer’ in combinatie met een conjunctivus – hier ἀφέλωμαι ofwel ‘Ik zal wegnemen’ – is conditioneel. Paulus drukt dan uit dat alvorens de verbondsvernieuwing kan plaatsvinden

⁴³⁰ Dunn, *Romans*₂, 683; Wright, “*Romans*,” 594.

⁴³¹ Moo, *Romans*, 743 “Paul suggests that this covenant with Abraham still awaits its final consummation”.

⁴³² Hoewel de passages analoog kunnen worden beschouwd, is er geen sprake van een verwijzing, aldus John E. Goldingay, *Isaiah 56-66*, ICC (Londen: Bloomsbury, 2014), 237. Voor de landbelofte in Jer. 31 zie bijv. Walter C. Kaiser en Tiberius Rata, *Walking the Ancient Paths: A Commentary on Jeremiah* (Bellingham: Lexham, 2019), 371.

⁴³³ Wagner, *Heralds*, 280-286; Siefrid, “*Romans*,” 676 “the septuagintal reading of the Hebrew text is the most natural one”.

⁴³⁴ Wagner, *Heralds*, 280, 293-295: “The basis story-line is much the same as in Isaiah 59-60. God comes in person to reign in Zion...cleansing his people from their wickedness...delivering them from their oppressors, and gathering together to Zion those who are scattered among the nations”.

⁴³⁵ Smith, *Isaiah*₁, 535; Robert B. Chisholm, *Handbook on the Prophets* (Grand Rapids: Baker, 2002), 70.

⁴³⁶ Smith, *Isaiah*₁, 541.

⁴³⁷ Dat het in vv. 10-11 gaat over vijanden, wordt naast Smith ook verondersteld door Oswalt, *Isaiah*₁, 495-497.

⁴³⁸ Smith “This does not mean that suffering brings atonement of sin but that the process of suffering brings person to the place where sins are recognized and confessed so that God can forgive them” (*Isaiah*₁, 542)

eerst zonden moeten worden weggenomen⁴³⁹. De verbondsvernieuwing staat daarmee centraal bij dit citaat⁴⁴⁰. Paulus heeft dan waarschijnlijk bedoeld dat het σόζω ('verlossen') van Israël zijn climax vindt in de verbondsvernieuwing⁴⁴¹. Indien Paulus Jesaja contextueel heeft gelezen dan heeft hij een restoratie van Israël in het land verondersteld en bevestigd⁴⁴².

4.3.4 Conclusies

Paulus stelt dat heel Israël zal worden verlost, daarbij is geargumenteed voor een vorm van combinationisme, op grond van een contextuele lezing van de Tenach. Waarschijnlijk heeft Paulus primair een *toekomstige* verlossing van Israël voorzien. Dat wil zeggen dat na een periode van partiële verharding een tijd aanbreekt waarin een representatieve groep christenen uit de twaalf stammen van etnisch Israël verlost zal worden. Deze verlossing moet waarschijnlijk in twee fasen worden opgevat: fysiek en spiritueel. De vijanden van Israël met hun afgoderijen worden neergeslagen, waarop God het Abrahamitische verbond zal vernieuwen met Israël. Maar God heeft Israël ook *tegenwoordig* niet verlaten en gebruikt de heidenen om Israëlieten - door ze tot wetsijver te brengen – tot erkenning van het Paulijnse evangelie te brengen.

4.4 Conclusies exegetische analyses

De resultaten van de exegetische analyses geven aanleiding om te denken dat Paulus een continuering van de landbelofte heeft verondersteld.

1. In Rom. 4:13 heeft Paulus de oorspronkelijke beloftes aan Abraham waarschijnlijk in de oorspronkelijke vorm herhaald. Hij heeft de drie centrale elementen – land, nageslacht en zegen – daarbij dan op een gecompliceerde wijze weergegeven.
2. In Rom. 9:4 lijken de privileges van de Israëlieten afgeleid van de Abrahamitische verbondssluiting. De tegenwoordige tijd maakt het plausibel dat de apostel de continuering van de verbondsbeloften onderstreepte.

⁴³⁹ In lijn met Jewett wordt hier vertaald met een toekomstige tijd (*Romans*, 706).

⁴⁴⁰ Seifrid, "*Romans*," 676.

⁴⁴¹ Cranfield, *Romans*₂, 579.

⁴⁴² Moo, *Romans*, 743; Dunn, *Romans*₂, 692; Stanley, "*Redeemer*," 130 "Both passages reach their climax in the return of the disperse children of Israel to their land".

3. In Rom. 11:25-27 lijkt de eschatologische vernieuwing van het Abrahamitische verbond centraal te staan, een restoratie van het volk in het land inclus. Paulus lijkt deze toekomstverwachting te incorporeren in de prediking van zijn evangelie.

Hoewel de analyse zich centreerde rond deze teksten, kwam ook in beeld dat Paulus in de brief geregeld verwijst naar passages uit de Tenach – met name uit Jesaja – waarin het eschatologische herstel van Israël in het land mede aan de orde komt. Het Joodse lezerspubliek zal deze toespelingen hebben opgepikt. Er is geen aanleiding gevonden om te veronderstellen dat Paulus de teksten een nieuwe betekenis heeft gegeven.

H5. Eindconclusie

Het beoogde doel van dit onderzoek is om eventuele impliciete verwijzingen naar de landbelofte in de Romeinenbrief in kaart te brengen en te analyseren, ten einde te indiceren in welke mate zij getuigen van een continuïteit van deze landbelofte.

Om te beginnen zijn literaire en historische *inleidingskwesties* in kaart gebracht. Paulus lijkt de brief te hebben geschreven aan Joodse christenen in Rome, om zijn lezers voor te bereiden op heidense bekeerlingen. Omdat een groot deel van de natie zich op dat moment bevond in het land en omdat Paulus er primair gericht was om de prediking van zijn evangelie in de brief uiteen te zetten is het niet vreemd dat de landbelofte slechts summier aan bod komt.

Om deze summiere verwijzingen toch in kaart te krijgen, zijn vier landtheologieën geraadpleegd die zijn geschreven vanuit uiteenlopende *theologische denkkaders*. Verschillende vooronderstellingen van uitleggers – over de uitlegmethode en heilshistorische verhaallijn – kunnen immers tot uiteenlopende interpretaties leiden van teksten. En dus ook tot afwijkende identificaties van verwijsteksten. Van drie passages wordt gesteld dat ze verwijzen naar de landbelofte. Vanuit supersessionistisch gezichtspunt wordt gewezen op een transformatie van de belofte in 4:13. En vanuit anti-supersessionistisch gezichtspunt wordt gewezen op een continuatie van de belofte in 9:3-5 en 11:25-27.

De eerder geschetste literaire en historische achtergrond maakte een *exegetische analyse* van de drie teksten mogelijk. Het blijkt plausibel dat in alle drie de teksten de landbelofte aan de orde komt. Er zijn aanwijzingen gevonden dat Paulus de landbelofte als een continuerende zaak beschouwde en er lijkt geen aanleiding te zijn om te denken aan een transformatie van de belofte. In 9:4 worden de Abrahamitische beloften weergegeven als een tegenwoordig privilege van Israëlieten. Het beeld dat Paulus schetst in 4:13 lijkt een samenvoeging te zijn van meerdere Abrahamitische beloften, een bekend beeld uit de Joodse uitlegtraditie (land, nageslacht, zegen). Kennelijk heeft Paulus in de locus classicus van de Israëlkwestie, 11:25-27, het tijdspad van Israëls redding overgenomen uit profetische geschriften. De restauratie van het volk in het land in het eschaton inclusief.

De conclusie van dit onderzoek is dat het aannemelijk is om op grond van Paulus' brief aan de Romeinen een continuering van de landbelofte aan Israël te veronderstellen. Een viertal elementen van dit onderzoek kan voor wetenschap, kerk en samenleving *relevant* blijken. Ten

eerste, dat voor Paulus de context van citaten van het OT – in dit geval over de landbelofte – waarschijnlijk heeft meegeklonken, onderstreept het belang van de **intertekstuele interpretatiemethode** in het Paulusonderzoek. Ten tweede, een continuering van de landbelofte voor Israël wijst op het doorgaande belang van de **verbondsidentiteit** van Israël in de heilshistorie. In dat kader mogen anti-supersessionistische meta-narratieven als valide worden beschouwd. Ten derde, voor de dogmatiek is een continuerende landbelofte vooral van belang voor de **eschatologie**, zo lijkt het koninkrijk dat in de toekomst aanbreekt in aardse termen te moeten worden opgevat. Ten vierde, voor de ethiek kan de continuering van de landbelofte als een belangrijke aanwijzing gelden voor de thematiek van Gods **trouw** aan zijn Woord.

H6. Bibliografie

- Abasciano, Brian J. *Paul's Use of the Old Testament in Romans 9. 1-9: An Intertextual and Theological Exegesis*, LNTS. Londen: T&T Clark, 2005.
- Abma, G.H., L. Den Breejen, M. Van Campen, J. Eschbach, J. Van der Graaf, C.G. Kant, J. Keegstra, C.E. Lavooij, H. Poot, en E.J. Westerman. *Onopgeefbaar Verbonden*. Terschuur: Protestantse Kerk Nederland, 2011.
- Adams, Edward. "Abraham's Faith and Gentile Disobedience: Textual Links between Romans 1 and 4." *JSNT* 65 (1997): 47-66.
- Aland, Barbara, Kurt Aland, Johannes Karavidopoulos, Carlo M. Martini, en Bruce M. Metzger. *Nestle-Aland Novum Testamentum Graece, 28th Revised Edition*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2020.
- Alford, Henry. *The Greek Testament, Vol. II. The Acts of the Apostles, The Epistles to the Romans and Corinthians, Fifth Edition*. Cambridge: Deighton, Bell, And Co., 1865.
- Archer, Gleason L., en Gregory Chirichingo. *Old Testament Quotations in the New Testament*. Eugene: Wipf & Stock, 2005.
- Aune, David E., en Eric Stewart. "From the Idealized Past to the Imaginary Future: Eschatological Restoration in Jewish Apocalyptic Literature." In *Restoration: Old Testament, Jewish & Christian Perspectives*, red. James M. Scott, 147-78. Leiden: Brill, 2001.
- Averbeck, Richard E. "Israel, the Jewish People, and God's Covenants." In *Israel the Church and the Middle East: A Biblical Response to the Current Conflict*, red. Darrell L. Bock en Mitch Glaser, 21-38. Grand Rapids: Kregel, 2018.
- Baaij, Pieter K. *De adressaten van de Brief aan de Romeinen. In het bijzonder naar aanleiding van Romeinen 1:1-17*. Heerenveen: Groen, 2007.
- Baker, Murray. "Paul and the Salvation of Israel: Paul's Ministry, the Motif of Jealousy, and Israel's Yes." *CBQ* 67 (2005): 469-84.
- Bell, Richard H. *Provoked to Jealousy: The Origin and Purpose of the Jealousy Motif in Romans 9-11*. WUNT. Tübingen: Mohr, 1994.
- Bell, Richard H. *The Irrevocable Call of God. An Inquiry into Paul's Theology of Israel*. WUNT. Tübingen: Mohr Siebeck, 2005.
- Bock, Darrell L., en Buist M. Fanning, red. *Interpreting the New Testament Text: Introduction to the Art and Science of Exegesis*. Wheaton: Crossway, 2006.
- Bock, Darrell L., en Mitch Glaser, red. *The People, the Land, and the Future of Israel: Israel and the Jewish People in the Plan of God*. Grand Rapids: Kregel, 2014.
- Bock, Darrell L. "The Structure of the Biblical Covenants: The Covenants Prior to Christ." In *Progressive Dispensationalism*, red. Craig A. Blaising, en Darrell L. Bock, 128-73. Grand Rapids: Baker, 1993.
- Brockington, L.H. "The Septuagintal Background to the New Testament use of ΔΟΞΑ.", In *Studies in the Gospels: Essays in Memory of R.H. Lightfoot*, red. Dennis E. Nineham, 1-8. Oxford: Basil Blackwell, 1976.
- Blaising, Craig A. "Biblical Hermeneutics: How Are We to Interpret the Relation Between the Tanak and the New Testament on This Question?." In *The New Christian Zionism: Fresh Perspectives on Israel and the Land*, red. Gerald R. McDermott, 79-106. Downers Grove: Intervarsity, 2016.
- Block, Daniel I. *Covenant: The Framework of God's Grand Plan of Redemption*. Grand Rapids: Baker, 2021.
- Block, Daniel I. *Deuteronomy*. NIVAC. Grand Rapids: Zondervan, 2012.
- Block, Daniel I. *Ezekiel, Chapters 25-48*. NICOT. Grand Rapids: Eerdmans, 1998.

- Brand, Chad O., red. *Perspectives on Israel and the Church: 4 Views*. Nashville: B&H, 2015.
- Brueggemann, Walter. *The Land: Place as Gift, Promise, and Challenge in Biblical Faith, Second Edition*, Minneapolis: Fortress, 2002.
- Van Bruggen, Jakob. *Romeinen: christenen tussen stad en synagoge*. CNT3. Utrecht: Kok, 2006.
- Bruno, Christopher R. "The Deliverer from Zion: The Source(s) and Function of Paul's Citation in Romans 11:26-27." *TynBul* 59/1 (2008): 119-134.
- Burge, Gary M. *Jesus and the Land: The New Testament Challenge to 'Holy Land' Theology*. Grand Rapids: Baker, 2010.
- Byrne, Brendan. *Romans*. SPS. Collegeville: Liturgical, 2007.
- Campbell, William S. *Romans: A Social Identity Commentary*. SICNT. New York: T&T Clark, 2023.
- Carson, Donald A. *Exegetical Fallacies, Second Edition*. Grand Rapids: Baker, 1996.
- Cassuto, Umberto. *A Commentary on the Book of Exodus*. Jeruzalem: Magnes, 1997.
- Chisholm, Robert B. *Handbook on the Prophets*. Grand Rapids: Baker, 2002.
- Christiansen, Ellen J. *The Covenant in Judaism and Paul: A Study of Ritual Boundaries as Identity Markers*. Leiden: Brill, 1995.
- Cohen Stuart, Gerard H. *Land inzicht: inzichten in het theologisch denken over het land en de staat Israël*. Kampen: Kok, 1989.
- Cranfield, Charles E.B. *A Critical and Exegetical Commentary on the Epistle to the Romans: Introduction and Commentary on Romans I-VIII*. ICC. Edinburgh: T&T, 1975.
- Cranfield, Charles E.B. *A Critical and Exegetical Commentary on the Epistle to the Romans: Commentary on Romans IX-XVI and Essays*. ICC. Edinburgh: T&T, 1979.
- Danker, Frederick William. *A Greek-English Lexicon of the New Testament and other early Christian Literature, Third Edition*. BDAG. Chicago: University of Chicago Press, 2000.
- Das, A. Andrew. *Solving the Romans Debate*. Minneapolis: Fortress, 2007.
- Davies, William D. *The Gospel and the Land: Early Christianity and Jewish Territorial Doctrine*, Sheffield: Sheffield Academic Press, 1994.
- Deputaten Kerk en Israël. "Voorgoed Verbonden." *Christelijk Gereformeerde Kerken Nederland*, 2012. ww.kerkenisrael.nl/pdf/VoorgoedVerbonden.pdf.
- Diprose, Ronald E. *Israel and the Church: The Origins and Effects of Replacement Theology*. Downers Grove: Intervarsity, 2000.
- Dunn, James D.G. *Romans 1-8*. WBC. Grand Rapids: Zondervan, 1988.
- Dunn, James D.G. *Romans 9-16*. WBC. Grand Rapids: Zondervan, 1988.
- Elliott, Mark A. *The Survivors of Israel: A Reconsideration of the Theology of Pre-Christian Judaism*. Grand Rapids: Eerdmans, 2000.
- Fanning, Buist M. "Theological Analysis: Building Biblical Theology." In *Interpreting the New Testament Text. Introduction to the Art and Science of Exegesis*, red. Darrell L. Bock en Buist M. Fanning, 277-92. Wheaton: Crossway, 2006.
- Fee, Gordon D. *God's Empowering Presence: The Holy Spirit in the Letters of Paul*. Peabody: Hendrickson, 1994.
- Fitzmyer, Joseph A. *Romans: A New Translation with Introduction and Commentary*. AYB. New York: Doubleday, 1993.
- Forman, Mark. *The Politics of Inheritance in Romans*. SNTS. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Fruchtenbaum, Arnold G. *The Book of Genesis: Exposition from a Messianic Jewish Perspective*. ABC. San Antonio: Ariel Ministries, 2020.

- Gadenz, Pablo T. "The Lord Will Accomplish His Word': Paul's Argumentation and Use of Scripture in Romans 9:24-29." *Letter & Spirit* 2 (2006): 75-91.
- Gamble, Harry Y. *The Textual History of the Letter to the Romans: A Study in Textual and Literary Criticism*. Grand Rapids: Eerdmans, 1977.
- Goldingay, John E. *Isaiah 56-66*. ICC. Londen: Bloomsbury, 2014.
- Goodrich, John K. "Until the Fullness of the Gentiles Comes In: A Critical Review of Recent Scholarship on the Salvation of 'All Israel' (Romans 11:26)." *JSPL* 6/1 (2016): 5-32.
- Guerra, Anthony J. *Romans and the Apologetic Tradition. The Purpose, Genre and Audience of Paul's Letter*. SNTS. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Gundry, Robert H. *Commentary on the New Testament: Verse-by-Verse Explanations with a Literal Translation*. Peabody: Hendrickson, 2010.
- Hafemann, Scott J. "Eschatology and Ethics: The Future of Israel and the Nations in Romans 15:1-13." *TynBul* 51/2 (2000): 161-192.
- Hafemann, Scott J. "The Salvation of Israel in Romans 11:25-32: A Response to Krister Stendahl." *Ex Auditu* iv (1988): 38-58.
- Hahn, Scott W. "'All Israel Will be Saved': The Restoration of the Twelve Tribes in Romans 9-11." *Letter & Spirit* 10 (2015): 65-108.
- Hahn, Scott W., en Curtis Mitch. *Romans*. CCSC. Grand Rapids: Baker, 2017.
- Harrison, Everett F. "Romans." In *The Expositor's Bible Commentary, Volume 10*, red. Frank E. Gaebelin, 1-172. Grand Rapids: Zondervan, 1976.
- Harless, Hal. *How Firm a Foundation: The Dispensations in the Light of the Divine Covenants*. SBL. New York: Peter Lang, 2004.
- Harvey, John D. *Romans*. EGGNT. Nashville: B&H, 2017.
- Hodges, Zane C. *Romans: Deliverance from Wrath*. Corinth: Grace Evangelical Society, 2013.
- Hoek, Jan. "Sporzoeken bij profetisch licht." In *Profetisch Licht: Toekomst voor Israël en de kerk*, red. Jan Hoek, 171-201. Heerenveen: Groen, 2013.
- Hofius, Otfried. "'All Israel will be saved': Divine Salvation and Israel's Deliverance in Romans 9-11." *PSBSI* 1 (1990): 19-39.
- Van Houwelingen, P.H.R. "Het behoud van heel Israël (Rom. 11:26A)." In *Hoe leest u 'Israël'?*, red. Koert van Bekkum en Michael Mulder, 65-80. Barneveld: Nederlands Dagblad, 2009.
- Hsieh, Nelson S. "Abraham as 'Heir of the World': Does Romans 4:13 Expand the Old Testament Abrahamic Land Promises?." *MSJ* 26/1 (2015): 95-110.
- Hultgren, Arland J. *Paul's Letter to the Romans: A Commentary*, Grand Rapids: Eerdmans, 2011.
- Redactie In de Weegschaal. "Barth over de staat Israël." *In de weegschaal* 23/16 (1968).
- Isaac, Munther. *From Land to Lands, from Eden to the Renewed Earth: A Christ-Centered Biblical Theology of the Promised Land*. Carlisle: Langham Monographs, 2015.
- James, Steven L. *New Creation Eschatology and the Land: A Survey of Contemporary Perspectives*. Eugene: Wipf & Stock, 2017.
- Janse, Samuel. *Paulus en Jeruzalem: Een onderzoek naar de heilshistorische betekenis van Jeruzalem in de brieven van Paulus met bijzondere aandacht voor de achterliggende tradities en de hermeneutische implicaties*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2000.
- Jewett, Robert. *Romans: A Commentary*. HERM, Minneapolis: Fortress, 2007.
- Johnston, Philip S., en Peter W.L. Walker, red. *The Land of Promise: Biblical, Theological and Contemporary Perspectives*, Leicester: Apollos, 2000.
- De Jong, Henk. "Israël: laten NGK en GKv hun opvatting koesteren." Geraadpleegd op 26 juni 2023. *Onderweg*. 14 februari, 2015. www.onderwegonline.nl/3043-israel.
- Kaiser, Walter C., en Tiberius Rata. *Walking the Ancient Paths: A Commentary on Jeremiah*.

- Bellingham: Lexham, 2019.
- Käsemann, Ernst. *Commentary on Romans*. Grand Rapids: Eerdmans, 1980.
- Keck, Leander E. *Romans*. ANTC. Nashville: Abingdon, 2005.
- Kinzer, Mark S. "Zionism in Luke-Acts: Do the People of Israel and the Land of Israel Persist as Abiding Concerns in Luke's Two Volumes?." In *The New Christian Zionism: Fresh Perspectives on Israel and the Land*, red. Gerald R. McDermott, 141-166. Downers Grove: Intervarsity, 2016.
- Kittel, Gerhard. *Theological Dictionary of the New Testament, Volume III*. Grand Rapids: Eerdmans, 1965.
- Koorevaar, Hendrik J., en Mart-Jan Paul, red. *The Earth and the Land. Studies about the Value of the Land of Israel in the Old Testament and Afterwards*. EDIS. Berlijn: Peter Lang, 2018.
- Kruse, Colin G. *Paul's Letter to the Romans*. PNTC. Grand Rapids: Eerdmans, 2012.
- Korner, Ralph J. "Post-Supersessionism: Introduction, Terminology, Theology." *Religions* 13 (2022).
- Kwakkkel, Gert. "Berith and Covenants in the Old Testament A Contribution to a Fruitful Cooperation of Exegesis and Systematic Theology." In *Covenant, A Vital Element of Reformed Theology: Biblical, Historical and Systematic-Theological Perspectives, SRT*, red. Hans Burger, Gert Kwakkkel en Michael Mulder, 21-42. Leiden: Brill, 2022.
- Longenecker, Richard N. *Introducing Romans. Critical Issues in Paul's Most Famous Letter*. Grand Rapids: Eerdmans, 2011.
- Longenecker, Richard N. *The Epistle to the Romans*. NIGTC. Grand Rapids: Eerdmans, 2016.
- Lunde, Jonathan. "An Introduction to Central Questions in the New Testament Use of the Old Testament." In *Three Views on the New Testament Use of the Old Testament*, red. Kenneth Berding en Jonathan Lunde, 7-41. Grand Rapids: Zondervan, 2007.
- Luter, Boyd. *God's Land Promise to Israel: Its Continuation from Genesis to Revelation*. Southlake: Gateway, 2021.
- Martin, Oren R. *Bound for the Promised Land: The Land Promise in God's Redemptive Plan*. NSBT. Downers Grove: Intervarsity, 2015.
- Mason, Steve. *Josephus, Judea, and Christian Origins: Methods and Categories*. Peabody: Hendrickson, 2009.
- Matter, H.M. 'Aldus zal geheel Israëel behouden worden.' In *Arcana Revelata, Een bundel Nieuw-Testamentische studieën*, red. Nicolaas J. Hommes, 59-68. Kampen: Kok, 1951.
- McDermott, Gerald R. red. *The New Christian Zionism: Fresh Perspectives on Israel and the Land*. Downers Grove: Intervarsity, 2016.
- Merkle, Benjamin L. "Romans 11 and the Future of Ethnic Israel." *JETS* 43/3 (2000): 709-721.
- Merrill, Eugene H. *Deuteronomy*. NAC. Nashville: B&H, 1994.
- Merrill, Eugene H. *Haggai, Zechariah, Malachi: An Exegetical Commentary*. Biblical Studies Press, 2003.
- Metzger, Bruce M. *A Textual Commentary on the Greek New Testament, Second Edition. A Companion Volume to the United Bible Societies' Greek New Testament, Fourth Revised Edition*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1994.
- Middendorf, Michael P. *Romans 1-8*. CC. Saint Louis: Concordia, 2013.
- Minear, Paul S. *The Obedience of Faith: The Purposes of Paul in the Epistle to the Romans*. SBT. Londen: SCM, 1971.
- Moo, Douglas J. *The Letter to the Romans, Second Edition*. NICNT. Grand Rapids: Eerdmans, 2018.
- Morris, Leon. *The Epistle to the Romans*. PNTC. Grand Rapids: Eerdmans, 1988.

- Munck, Johannes. *Christ and Israel: An Interpretation of Romans 9-11*. Philadelphia: Fortress, 1967.
- Novak, David. "Supersessionism Hard and Soft." *First Things*. Februari, 2019. www.firstthings.com/article/2019/02/supersessionism-hard-and-soft.
- Mulder, Michael. *Israël in Romeinen 10. Intertextuele en theologische analyse van de oudtestamentische citaten in Romeinen 9:30-10:21*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2011.
- Nanos, Mark D. *The Mystery of Romans: The Jewish Context of Paul's Letter*. Minneapolis, Fortress, 1996.
- Osborne, Grant R. *The Hermeneutical Spiral: A Comprehensive Introduction to Biblical Interpretation*, Downers Grove, Intervarsity, 1991.
- Oswalt, John N. *The Book of Isaiah, Chapters 1-39*. NICOT. Grand Rapids, Eerdmans, 1986.
- Oswalt, John N. *The Book of Isaiah, Chapters 40-66*. NICOT. Grand Rapids: Eerdmans, 1998.
- Ouweneel, Willem J. *Het Israël van God. Ontwerp van een Israëls theologie*. EDR. Hoornaar: Gideon, 2019.
- Paschke, Boris. "The Land in the New Testament." In *The Earth and the Land: Studies about the Value of the Land of Israel in the Old Testament and Afterwards*. EDIS, red. Hendrik J. Koorevaar en Mart-Jan Paul, 277-304. Berlijn: Peter Lang, 2018.
- Pate, C. Marvin. *Romans*. TTT. Grand Rapids: Baker, 2013.
- Paul, Mart-Jan. "Het bezit van de aarde en het land Kanaän." In *Theologie van het Oude Testament: De blijvende boodschap van de Hebreeuwse Bijbel*, red. Hendrik-Jan Koorevaar en Mart-Jan Paul, 325-358. Zoetermeer: Boekencentrum, 2013.
- Piper, John. *The Justification of God: An Exegetical & Theological Study of Romans 9:1-23, Second Edition*. Grand Rapids: Baker, 1993.
- Reasoner, Mark. "The Salvation of Israel in Romans 9-11." In *The Call of Abraham: Essays on the Election of Israel*. CJAS, red. Gary A. Anderson en Joel S. Kaminsky, 256-79. Notre Dame: University of Notre Dame, 2013.
- Ridderbos, Herman. *Aan de Romeinen*. CNT2. Kampen: Kok, 1959.
- Ross, Allen P. *A Commentary on the Psalms, Volume 2 (42-89)*. KEL. Grand Rapids: Kregel, 2013.
- Ross, Allen P. *A Commentary on the Psalms, Volume 3 (90-150)*. KEL. Grand Rapids: Kregel, 2016.
- Ross, Allen P. *Creation & Blessing: A Guide to the Study and Exposition of Genesis*. Grand Rapids: Baker, 1998.
- Rudolph, David. "Zionism in Pauline Literature: Does Paul Eliminate Particularity for Israel and the Land in His Portrayal of Salvation Available for All the World?." In *The New Christian Zionism: Fresh Perspectives on Israel and the Land*, red. Gerald R. McDermott, 167-194. Downers Grove: Intervarsity, 2016.
- Sailhamer, John H. "Genesis." In *The Expositor's Bible Commentary Revised Edition, Volume 1*, red. Tremper Longman III en David E. Garland, 21-332. Grand Rapids: Zondervan, 2008.
- Sanday, William, en Arthur C. Headlam, *A Critical and Exegetical Commentary on the Epistle to the Romans*. ICC. Edinburgh: T&T, 1895.
- Schreiner, Thomas R. *Romans, Second Edition*. BECNT. Grand Rapids: Baker, 2018.
- Scott, James M. "'And then all Israel will be saved' (Rom 11:26)." In *Restoration: Old Testament, Jewish, and Christian Perspectives*, red. James M. Scott, 489-527. Leiden: Brill, 2001.
- Seifrid, Mark A. "Romans." In *Commentary on the New Testament Use of the Old*

- Testament*, red. Gregory K. Beale en Donald A. Carson, 607-694. Grand Rapids: Baker, 2007.
- Shulam, Joseph, en Hillary Lecornu. *A Commentary on the Jewish Roots of Romans*. Baltimore: Messianic Jewish Publishers, 1998.
- Silva, Moisés, red. *New International Dictionary of New Testament Theology and Exegesis, Volume One, Second Edition*. Grand Rapids: Zondervan, 2014.
- Silva, Moisés, red. *New International Dictionary of New Testament Theology and Exegesis, Volume Two, Second Edition*. Grand Rapids: Zondervan, 2014.
- Sizer, Stephen. *Zion's Christian Soldiers? The Bible, Israel and the Church*. Nottingham: Intervarsity, 2007.
- Smith, Gary V. "Blindness, Deafness, and Fatness in Isaiah." *BSac* 170/1 (2013): 166-78.
- Smith, Gary V. *Isaiah 1-39*. CSC. Nashville: Holman, 2021.
- Smith, Gary V. *Isaiah 40-66*. NAC. Nashville: B&H, 2009.
- Stanley, Christopher D. "'The Redeemer will Come ἐκ Σιών': Romans 11.26-27 Revisited." In *Paul and the Scriptures of Israel*. JSNTSS, red. Craig A. Evans en James A. Sanders, 118-42. Sheffield: Sheffield Academic, 1993.
- Staples, Jason A. *The Idea of Israel in Second Temple Judaism: A New Theory of People, Exile, and Israelite Identity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
- Staples, Jason A. "What Do the Gentiles Have to Do with 'All Israel'?" A Fresh Look at Romans 11:25-27." *JBL* 130/2 (2011): 371-90.
- Stark, J. David. "Problems and Prospects with Romans 1:13-14 and the Letter's Implication of a Gentile Audience." *TynBul* 73 (2022): 45-69.
- Stern, David H. *Jewish New Testament Commentary*. Clarksville: Jewish New Testament Publications, 1992.
- Stowers, Stanley K. *A Rereading of Romans: Justice, Jews, and Gentiles*. Londen: Yale University Press, 1994.
- Stuhlmacher, Peter. "The Theme of Romans." In *The Romans Debate: Revised and Expanded Edition*, red. Karl P. Donfried, 333-46. Peabody: Hendrickson, 1991.
- Soulen, R. Kendall. "Post-Supersessionism." In *A Dictionary of Jewish-Christian Relations*, red. Edward Kessler en Neil Wenborn, 350-51. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Soulen, R. Kendall. "Supersessionism." In *A Dictionary of Jewish-Christian Relations*, red. Edward Kessler en Neil Wenborn, 413-14. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Soulen, R. Kendall. *The God of Israel and Christian Theology*. Minneapolis: Fortress, 1996.
- Thielman, Frank. *Romans*. ZECNT. Grand Rapids: Zondervan, 2018.
- Tucker, J. Brian. *Reading Romans after Supersessionism: The Continuation of Jewish Covenantal Identity*. NTAS. Eugene: Cascade, 2018.
- Vanlaningham, Michael G. *Christ, the Savior of Israel: An Evaluation of the Dual Covenant and Sonderweg Interpretations of Paul's Letters*. EDIS. Frankfurt: Peter Lang, 2012.
- Vanlaningham, Michael G. "The Jewish People according to the Book of Romans." In *The People, the Land, and the Future of Israel: Israel and the Jewish People in the Plan of God*, red. Darrell L. Bock en Mitch Glaser, 117-32. Grand Rapids: Kregel, 2014.
- Vlach, Michael J. "A Non-Typological Future-Mass-Conversion View." In *Three Views on Israel and the Church: Perspectives on Romans 9-11*, red. Jared Compton en Andrew D. Naselli, 21-96. Grand Rapids: Kregel, 2018.
- Vlach, Michael J. *Dispensational Hermeneutics: Interpretation Principles that Guide Dispensationalism's Understanding of the Bible's Storyline*. Los Angeles: Theological Studies Press, 2023.
- Vlach, Michael J. *Has the Church Replaced Israel? A Theological Evaluation*. Nashville:

- B&H, 2010.
- Wagner, J. Ross. *Heralds of the Good News: Isaiah and Paul in Concert in the Letter to the Romans*. SNT. Leiden: Brill, 2002.
- Wagner, J. Ross. "The Christ, Servant of Jew and Gentile: A Fresh Approach to Romans 15:8-9." *JBL* 116/3 (1997): 473-85.
- Wallace, Daniel B. *Greek Grammar Beyond the Basics: An Exegetical Syntax of the New Testament*. Grand Rapids: Zondervan, 1996.
- Watson, Francis. *Paul, Judaism and the Gentiles: A Sociological Approach*. SNTS. Cambridge: University Press, 1986.
- Weima, Jeffrey A.D. *Neglected Endings: The Significance of the Pauline Letter Closings*. LNTS. Sheffield: JSOT Press, 1994.
- Williams, Sam K. "The 'Righteousness of God' in Romans." *JBL* 99/2 (1980): 241-90.
- Williamson, Paul R. *Sealed with an Oath: Covenant in God's Unfolding Purpose*. NSBT. Downers Grove: Intervarsity, 2007.
- Willitts, Joel. "Zionism in the Gospel of Matthew: Do the People of Israel and the Land of Israel Persist as Abiding Concerns for Matthew?." In *The New Christian Zionism: Fresh Perspectives on Israel and the Land*, red. Gerald R. McDermott, 107-140. Downers Grove: Intervarsity, 2016.
- Wood, Leon J. *A Survey of Israel's History. Revised & Enlarged*. Grand Rapids: Zondervan, 1987.
- Wright, Christopher J.H. *Old Testament Ethics for the People of God*. Nottingham: Inter Varsity, 2004.
- Wright, N.T. *Paul and the Faithfulness of God, Book II*. Minneapolis: Fortress, 2013.
- Wright, N.T. "Romans." In *The New Interpreter's Bible Commentary. Volume IX*, red. Leander E. Keck, 317-664. Nashville: Abingdon, 2015.
- Wright, N.T. *The New Testament and the People of God*. Minneapolis: Fortress, 1992.
- Wuest, Kenneth S. *Wuest's Word Studies: From the Greek New Testament. Volume One*. Grand Rapids: Eerdmans, 1955.
- Zoccali, Christopher. *Whom God has Called: The Relationship of Church and Israel in Pauline Interpretation, 1920 to the Present*. Eugene: Pickwick, 2010.